

1

— Ай-яй-яй... ай-яй-яй...

— Што, татэ?

— Ша!—і паважаны рэб Нохім ізноў чытае ліст, часам спыняецца, прымоквае языком, то гучна, то ціха айкае нечаму. Рэб Нохім радасна ўскулявани, рэб Нохім чамусці ўзрадаваны.

— Мæе дочки, падындзіце сюды... Ну, Сіма, аць, дза, станавіся... Ну, Роха, аць, два,—бліжэй...

Сіма глядзіць на Роху, Роха глядзіць здзіўленая на Сіму—што за татэ, што за думкі ў яго.

Калі татэ пачынае камандаваць,—відаць, справа сур'ёзная, ці не думае ён набыць кароу яшчэ дзе, то не было клопату... Ітак ледзь упраўляешся з малаком, адны бідоны ачмурылі.. Але тату трэба слухаць, татэ не любіць, каб яго не слухалі. Сіма і Роха становівіца калія стала—Сіма трохі рудаватая, у прышчыках, прысадзістая—у тату. Роха—тая чарнай, гнуткая, як сцяблінка—у матку вышла. Але абодве здаровыя, рослыя, як хлапцы тыя mestachkovыя.

— Ну, татэ?

— Слухаем, татэ,

— Ідзіце запражыце каня.

— І ўсяго, татэ?

— А вы думалі?

— Мы нічога не думалі...

— Дзе вам думаць, то-ж бацькаў клопат. Дык вот, дочки, ці ведаецце вы брата вашага татэ?

— Гэта той, што вони ў горадзе шкліць, крывы® Борух?

— Фу-у... які там Борух і ці варта казаць аб ім... то-ж не чалавек, а так сабе.

— Дык хіба што ў Адэсе?

— Хіба рэбэ Нісан?

— Ай-яй-яй, якія мае разумныя дочки. Ну, канечне, Нісан, брат рэбэ Нохіма... Ну, канечне, ён... Ён, якія мае канатны завод, якія мае тро-ы-ы дамы, якія мае сінноў і мае дачок, і адзін сын у яго доктарам, якія лечыць людзей. І ёшчэ як лечыць. А другі сын вучыцца, а дочки таксама... уга... лесці там ва курсах ці ў универсітэтак нейкіх навуку праходзяць... Дык вот рэбэ Нісан гэта такі ваш дзядзька і выдае ён замуж старэйшую дачку. Няхай-жа бог дасць ім усяго найлепшага. Дык піша Нісан ліст да мане і прывітанне шле мне і вам усім. Дык запрагайце кая.

Нохім паважна апранаеца ў святошы сурдут і йдзе из двор да калымажкі. Дочки правяць канём, а ён сам сядзіць, ён, паважаны рэб Нохім, паважаны архітэктар, ён... уга...

Калымашка паволі ўляждае ў мястэчка і паводле ўказанияў рэб Нохіма спыняеца ля крамы старой Еўніхі. Тая ўжо выбегла з крамы, ужо ветліва ківае галавой, ужо кінула спіцы з недаробленай панчохай і ўся расплываеца ў прыемнай чачини.

— Ай, како пасылае бог на пачин... Како бачу я? То рабэ Нохіма бачу і ўсю сямейку лго... Дык, калі ласка, прашу, прашу...

Старая Еўніха хаваеца ў краме, бяжыць за прылавак, цягне адтуль рычуае крэсла і, здзымухнуўши для прыміку пыл з яго, падносіць да рэбэ Нохіма. Сіма і Роха злязаюць з калымашкі і стаяць ля дзвірэй. Рэбэ Нохім садзіцца на крэсла, выцірас клягчатаю хусцінкай пот, які ўкрывае ўсю лго бліскучую лысіну.

— Дык як справы, пані Еўніха?

— А дзякаваць богу... Як кароўкі вашия?

— Нішто... А як дочки ваши, пані Еўніха?

— А што з імі робіцца, жаніхоў чакаюць...

— Уга... вашия дочки... хіба ім у мястэчку можна знайсці жаніха? Уга... Хіба толькі ў Карме, няяначай...

— Жаўтуце, рэб Нохім... Унь вашия цвітуць, як ружы ў садзе Алтаравым...

Рэбэ Нохім маўчыць з хвіліну—каго не радуе пахвала дзесяцам сваім—і потым камандуе:

— Сіма, ідзі сюды... Ну, ну... аць, два... Станавіся тут...— і ўжо да Еўніхі:—Пане Еўніха, справа да вас. Патрэбна бачыце амуніцыя некаторая для дачок маіх... А ну, павяриціся, Сіма, няхай пані Еўніха агледзіць тваю камплемекцыю... Бачыце, адмерайце ёй чаго-небудзь там на ліфчык... Колькі, кажэце? А гэта ўжо самі

мяркуйце, дочки ў мяне пішто... Паркалю? Няхай сабе й паркалю... Не... не... дайце ўжо чаго лепшага... Уга, каб рэб Нохім тримаў сваіх дачок у трантах... Ну, Сіма, айда назад... Роха, бліжэй... Аць, два... становіся... і Рохе маёй на ліфчык... Аднолькавыя? Не... Рохе дайце вот таго, ружовенькага, бо яна ў мяне чорная, у матку ўрадзілася... Чаго-б яшчэ там? Ну, куды ні шло, адмерце ім яшчэ й на сукенкі. Ціпер, каманда, на воз, пасунем дахаты... Не, не... пачакайце-ка крыху... Пане Еўніха, хіба адмераць яшчэ на ліфчык і дачцы маёй Бэці... не, не... менш крышачку... ды ўжо адным разам і на... штонікі там... У горадзе-ж яна ў мяне, у горадзе жыве, вучыцца...

— Ох, рэб Нохім, рэб Нохім! — уздыхнула Еўніха, — цяжка мусіць вам. Гэта-ж трэба, любае дзіця ды ў чужых люллях тримаць... А як яно там жыве, а ці даспіць, ці даесць... усё то без маткі...

— Нішто, дочки ў мяне па бацьку пайшлі, не загінуць... Ну, каманда, едзем. Дык вот вам і падарункі... А з чаго-б, скажам? А таму—радасць у мяне сёння, за брата рады, за справы яго, за сям'ю...

— Гэта за Боруха рады вы, татэ?

— Ой, разум. Што галава, то й разум... Падумаеш, Борух... вялікая цаца Борух... Хто Боруху візваты, што жыве так? Дужа мие аб Боруху галава баліць... Як-ж... Буду я аб ім думаць... Уга, валасы павыпадаюць...

Але часам рэб Нохім думае і аб Боруху. Часцей за ўсё тады, калі кідае ў скарбёнку гроши на бедных. Думае яшчэ Нохім і аб дачым Бэці.

— Бач, ёй дык усіго пакупляў, для яе і грошай не жалкуе,— шэнчуща ўголас Сіма і Роха, гойдаючыся на перадку кала-мажкі.

— Вы там, цыц... Нечага... Бэці можа суджана вялікім чалавекам быць, можа Бэці будзе шчасцем вашым... Можа Бэці, да што казаць, нічога вы не разумееце... Ну, вот і прыехалі. Ідзіце-ка, ці не час ужо і кароў дайць...

праўда, рэдкая барада, віхлястая, старчакаватая. А ўсё-ж барада і шануе яе Якаў, паглажвае, асабліва, калі дзе ў вобчастве, панятым там ці сведкаю, скажам, ці што.

— Я, пане-браце, не будзь Якаў Смык, а не іншы хто... Мянеста по толькі хто, а й паны паважаюць і, калі хочаш, нават ручкаюцца, калі што... Дзіва то, мой бацька валовік пансі тримаў, адных-ста валоў было пар са дваццаць... От-жа млын быў... Дык і колькі гэтых паноў перабачыў, не абыры божа...

— Ну дык што з того, калі бачыў. Хіба-ж і я не бачыла,—кідае жонка Вася, кабета гадоў пад трывцаць піць.

— Бачыла, бачыла... вот боўціла тое, чаўпе языком няма-ведама што,—перадражняе жонку Якаў.—Справа не ў тым, каб бачыць, а каб з панамі абыходжанне мень. Другі вет нахай хоць і да пана пойдзе, хоць-бы і да ўпраўляючага,—дык і не выходитзіць нічога, хоць сабе й на языкі гаворкія. А мне адным вобменем: і шурку дроў, і палена якое на гумно калі трэба. Ды ці толькі палена. Вот, трэба было пасаг дачцы купляць, дык і трывцаць рублёў пазычыў Мацвея Юльевіч...

— Дзіва то пазычыў, калі ты калі яго як слапенъ той вішся, ды іншэ сучку гэлую часэмі вазіў...

— Ці-і-ху ты, шалёная... Ці можна-ж хіба так,—нават подплетка выпадае з Якаўых рук і ўвесь ён абураны.—Хіба можна так аб чалавеку. Ды й пан-жа! ён, не абы хто. Дрэнна хіба было, калі прыляжджаў вот да колькі тых грошай на чаі аддаў. Адным вунь дзесяцам твайм і то колькі грыўній перапала.

— Радуйся, дуриця, што распусту завёў у хаце...

— А вот і парадуйся цяпер, калі выехала. Стаяць хата на расстанні, добра яшчэ калі падашлюць якога-небудзь настаўніка.

— А ты й рад... Самім-бы ўжо не грэх перасяліцца, глядзі, столь чарэнь падпірае, спарахнела ўсё.

— Пражывеш і ў гэтай. А лішні рубель які, ён, брат, кішэні не працірас. Ён-ста табе не завадзіць. Вот вучыся ў мяне вуму разуму, бо прыдзеца-ж калі-небудзь жыць і без мяне. Як і круці, а прыдзеца...

— Уга, куды загнуў... Да цябе яшчэ даўней не ўбабэхаеш.. Бач, заморкам прыкілаеца...

— Я-ста, канечне, не кажу, што заморак, а разум трэба мець.

І сапраўды, не заморак дзядзька Якаў. Другіх ужо і дзядамі завуць, а ў яго жонка вот, хоць замуж яе аддавай—крамень

жонка. Мужыку носты, а жонка висной, як пачнуць дзяўчата вяселікі на прызбах пеять ды кружыцы карагоды, дык вот і наша-б, здаецца, на вуліцу, ды з імі, з дзяўчатамі ў прысконку, так і пашла-б па вуліцы, закружылася-б у скоках тых.

— Не, бразде Вася, какок і амэн, досі ўжо натізавала, глядзі печна, ды прыпрадні вічэру дзесям.

І трэба парадиць. Вуй, іх, дзяцей, загарэлэ—аж чатыры на вуліцы бегаючы, ды иштас на падлозе поўзас.

А пра дное старэйшых ад рамейкае жонкі небожчыцы і казаць не прыходзіцца, тыи ўжо вялікія, дачка замужам, сині на вейне дзесяці. Шкада крыху сын з Арнімана—гаруе вот, небарака, у акопах. Хіба рубля якога паслаць, дужа-ж харчы там слабія.. Трэба тайкі наслань, усё-ж спаіх крывей чалавек. Хоць і дурины крыху, вот верне пысу ад мачахі. А каб там к слову імянкай названь, дым і не газары аб тым. Трохі супорлівым чалавек.

— Але нішто...—уголас разнажае Якаў,—жытка ў імяне, можна складаць, нішто сабе жытка, лай божа ўсім добрым людзям. Хлеба, дзякавань богу, уродзіць, не будзе настачы і з сенам. Можна, калі на тое пойдзе, з часці ў Цыбала выкасіць. А хата? Хата добра й старая, 'щэ колыкі год можна ў ёй працяць. Але яго там чорт на гары носіць, аж пыл цярушица з блек. Няўжо дузьмы там мае ізноў уехадзіціся, бач ты іх, месца для гульні знайшлі.

Якаў выходзіць з хаты і крадучыся лезе на гару у прасценку між хатай і клеццю. Тут і драбін не трэба. Упёрся нагой у бервяно хаты, другой у сценку клеші і лезь. Вось і гары. Якаў асцярокі выглідае і дзівіцца: прытуліўшыся за лежаком, старэйшы сын Міфодзя перысылае исшта, сапучы, з машка ў мяшок.

— А што-ж ты робіш тут, гад?

Хлапец аж адрыгнуўся і хуцецька запіхае нагой мяшок пад ляжак.

— Бачу, бачу, гад... А ну пакажы, што гэта ў цябе тут за скованкі.

Міфодзі стаіць унурышыўся і пацятвае плячмі—дзіва то, без пачастунка не абыйдзеца, а крый божа, даведаецца бацька—будзе дыхту. У яго маленькай галаве роілам ходзяць думкі:

— Вот табе і цукеркі, вот табе й паплросы...

Але-ж трэба зпраўдвацца.

— Дзе ўзяў?—грозна пытае Якаў, бяручи Мяфодзю за каўнер аднай рукой, а другой перасыпаючы ў мяшку гэткае-ж чыстае, бучное проса.

— А гэта-ж, татачка, Напрэя Казла Хведзька прынёс, мы вот і скавалі тутака, прадамо ў пядзелю...

— Хведзька, кажаш... Іш супастаты, у бацькі мусін' спёр?

— А хто яго ведае... А мо' ты купіў-бы, татка?

— Ты што гэта лузан? Вот вазьму мяшок, ды як агрэю па хрыбту, дык будзеш ведаць, як тыя скованкі крадзенія рабіць... А гэта самае... ну... як яно... Хведзька твой... Пэўна-ж меркавалі, прадаць па колькі? Хведзька гэта твой, іш злодзі саплівы, э... Дык па чым гэта ён?

— Ды ён, татка, рубля думае ўзяць,—гаворыць Мяфодзька і пазірае палхліва на бацьку,—а што як агрэе?..

— Рубля? А хваробы ён не хоча разам з табой... Вот вазьму і Напрэю скажу...

— А, татачка, дык ён-жа і за палцінік аддасць, да-души-ж, аддасць...

— Ну, дык бяры вот, ды глядзі, каб я зноў цябе калі не спаймаў-бы тут. Усю скuru скіну з паганца... *

Мяфодзю толькі й бачылі. Якаў акуратна ўпёр мяшок з гарні і высыпаў у клеці ў кубел з просам. Высыпаў, падзвівуся крыху.

— Каб на вас немач. Кашы тae не набіраешся, жарунь як у процьму, праста такі як у мяхі тыя дзіравыя сныплецца... За тыдзень які колькі проса пашло...

Але задаволены ідзе да хаты—гэтую-ж выгодную справу зрабіў. Задаволены і Мяфодзі, які ўжо рэжа ў ачко за гумнай,—каб то кожнага дня зарабляць гроши так. Цэлая палціна грошай—гэта-ж не жартачкі. І чмыхаючы тоңенкім, як той стручок, носам, ён паважна банкуе. Сапе ад натугі Піліпка Лаўрэнаў—прайграў аж дзве грыўні. Чмыхае і стараецца сплюнуць скроў зубы (так-же Аніс шахцёр плюе) кірпаты Ахрэмчык Барташыхін, прысядзісты, каржакаваты. Тут-же і Цыбалава Даніла і Хведзька Напрэлі—хлопчык статны і вёrtкі, як сяяблівка, з пригожымі задуменнымі вачымі. У Цыбалава Данілы новыя чабаты, сырцовай жоўтай скуры і гэта надае яму пыхі і павагі. Ён адчувае свае перавагі, знарок тыча чобат аж у самы круг, паволі асцярожна набірае карты.

— Іш ты яго, саплівы... бяры хутчэй, задаєща, гад...—і Да-
рілу штурхает ў бок Пілілка,—ты ў мяне не дужа, і на чабаты не
паглядзім...

— Дык чаго-ж табе трэба,—крыўдуе Даміла і ўжо крывіць
рот, гатоны заплахаць.

— І.. мымра.. плаксун матчын, ілзі хаца спаднішай утрыся.
Калі ўжо прайграў грыўню, дык і вочы на цэбар...

Калі картыжнікаў поўна ўсякае блазноты—усе сочэнь як ідзе
ігра і заіздроснымі вачымі праводзяць кожны рух Мяфодзька-
вай рукі, калі той запускае яе ў кішэню з выйгранным пятаком.

Нядзельны вечар ідзе к канцу, ужо не разбярэш, пі то дамі-
ці то туз.

— Айда, хлопцы, дзеяваць пужаць.

Шайка картыжнікаў праносіцца віхарам па вуліцы, аж туды,
да канчанскае ўдалы Прузыны, дзе сыходзяцца дзеўкі на су-
прадкі, дзе, магчыма, і гармонь будзе, і ігрышча наладзіцца. За
імі лапаціць, аж слупам пыл узнімаецца, малена галапузэя, бяз-
штонная, саплівая.

— Айда, Підышка, гармоньку с'юхаць,—і на хаду выцірае нос
аб зашмальцаванае крысо згрэб'явай сарочкі, што аж пыліць па
дарозе, па пятах.

— Вот-эка ияма на іх зводу, на шкнарадзь... Да іх і вайна
не дабарэцца. Абы бульбінай напхай пузу і што яму трэба...—
у задуменні мармочыць сабе пад нос старая бабулька, седзячы
па падваконні.

3

Лёкса Козіха крыху і не дабачыць, і кульгае крыху—шчэ
нябожчык мужык падбіў калісці нагу вальком. Калі ідзе ў сваіх
парваних чаравіках па падлозе, дык нібы рублі лічыць: руб-два,
руб-два... Таму й завуць яшчэ часам—Лёкса-Руб два. Але Лёкса
не крыўдзіцца, абы карысць была ад чалавека. Старэнка, па-
хіленая хатка падпёрта збоку статнелымі дубовымя падпорынамі.
Маленькая замурзаная шыбкі ўзіраюцца ў самую зямлю, у паху-
чую мяту, у рамонкі, што захапілі ўвесь двор, аж да самага хляў-
чука, які стаіць без страхі, з аднымі толькі рабрынамі палама-
ных, стружнелых латаў. Некаторыя шыбкі без шкла, у іх пана-
піханы старыя ануучы, ablуплены рукаў колішній ватоўкі і
рызё ад гнадрака.

— Хата моя кляновая—у марозы рыміць, у нигуду хліпіць а сяк-так глядзі і ліпіць...

Якая-б там ні была хата, а людная, колькі таго народу ў ёй не перабывае. Засмыліць ў цябе на душы, загарэніца—ідзі да Лёксы ці днём, ці ўначы—апахмелішся. У яе і чарка для добрата чалавека заўсёды знайдзеца. Не хочаш чаркі, плашку бяры, толькі й бчды, разлічышся, не пашкадуеш кайстры добра, сала кавалак. У Лёксы і «сігнал» свой—калі ляжыць на пахіленай шуле каменчык—смела йдзі, усё знайдзеш. Німа—выбач—дзесці з каробкай адмервае крохі Лёкса, да манаполькі кульгае за галубкамі тымі, за чырвонымі. Цяпер цяжэй, вайна, і манаполькі тыя пазачыняліся. А ў Лёксы ёсь, на вінакурню ход зайнела, цягае ўп-тайкі па начах гарцамі. Абы ўраднік не наскочыў-бы. Абы пачаставаць было-б чым. Другі чалавек, які далёкі, і начаваць зайдзе, трэба-ж і прытулак даць, і накарміць, і напаіць. Сама хатка пярэбаркай тоңкай на дзве часткі падзелена. За пярэбаркай, што ад самай печы ідзе, сама жыве і дочки жывуць. Тры дачкі—Саламаніда, Ганна і Таццяна. У Саламаніды сын, у Ганны дачка, Таццяна 'шчэ так ходзіць, ялаўкаю, ик кажа пад злосную руку сама Лёкса. І жывуць чатыры бабы і ніводная мужыка не мае. А дзеци—самасейкі, нібы мак той ля плота, і хто яго сеіў там, даглядаў. А дзівіся, парос які, аж у вачу пярэсніць. Вот і дзеци ў хаце самасейкавыя...

Ёсьць яшчэ ў Лёксы конь. Конь не конь, а кабыла сівая, за Дзянісам нябожчыкам куплялі—пятыццатая вясна пашла з того часу, ік сканаў Дзяніс, прыцінула паленам у лесе. Кабылу запрагаюць хіба толькі тады, як трэба сушняка якога, галля таго з лесу воз прывезці. Тады усе ўчатырох завіхаюцца ля сівой кабылы, выцягваюць з хляўчука старыя, без шынаў, калёсы, доўга возяцца з хамутом, з пазычанай у суседкі Агапкі-аднавочкі дугой. Самая маладзейшая—Таццяна—урачыста садзіцца за драбіны, усе падганяюць кабылу, каб як-небудзь з мейсца скрануць. Тады ўжо сама пойдзе. Калёсны паирад трышчыць, лапаціць вобад, і калі паблажыць кабыла трушком з гары—стукат і грукат разносіца даўёка па ўсяму сялу і мястечку. Дэядзькі і жанкі ўсміхаюцца:

— Мусіць Лёксіна «капэля» па дровы паехала...;

У Лёксы сядзіць суседка Агапка-аднавочка. Матка Анісаншакцера. Яе адзінае вока—прудкае, як мышанятка тое, не знае

ні хвіліны пакою, вот так і шынпaryць па ўсіх кутках, па ўсіх шчылінках. Яе твар з гэтым адзінным вокам пад бляёсавымі брывялі ўвесь час настарожаны, як галава яшчаркі той. Яна хуценка, захліпаючыся раворыць, торгаючы рукой ражок хусцінкі бруднай, выцилай, як і ўся Агапчына вонратка. У хусцінцы гроши завязаны, скарб Агапчын, што хавае ад сына Аніса, каб не пратіў часам, не прабасячыў. Невялікія гроши там—усяго рубліў з «шашніаццаў», як кажа Агапка, але дзе-ж ты іх паложыши. Таму й торгае рукой, занітак ёсьць, клопаты.

— Дык вот, таечка, і прыходзіць гэта подвечар Сілівон да мене. Под вечэр, авечкі ўжо ў двары пазаганялі. Думаю, з якой такай прычыны да Сілівону патрэбна да мене. А ён сядзіць сабе. Сядзіць. Потым і ка':—«Пані Агапа, ці-ж табе сын не сын?» К чаму-б гэта—думаю. А ён ізноў: «Ці ты не матка над ім? Ці ты-ж сказаць не можаш яму? Хіба яму й дарогі пазарасталі акрамя як да мае Яўгінкі?»

— Хіба-ж то й цяпер ходзіць?—пытае Лёкса.

— А што ишч... Ну, я й кажу тут Сілівону: «Братачка,—кажу,—ці ў гэтай справе вінаваты я ці што... І ці ведаць павінна я, дзе яго пранцы гасці... Вот-ж не малейшкі, яшчэ як на ніз хадзіў, дык быў яму ужо дванаццаць пяты год. Ці я-ж яму ўказніца, хіба да спадніцы яго прывяжу ці што...»

— І то праўда,—падказвае Лёкса,—а чаму ты яго, таечка, не ажэніш. Хіба то дзявок німа, колькі вот чаропак гэтых па силу галузяе цяпер, з ім піводніца не пагрэбую...

— Дзе ты яго яжніш. Хіба нічымтая сіла ўжо акруціць. Ходзіць вот бугай бугаём... Хіба яму маткі слухацца. Яму слова скажы, дык ён і пашле, так пашле, што далей некуды.

— Дзіва то...

— Ну, а тае як?

— А што ім робіцца, на пожні старэйшыя сабіраюцца, Мялавым сена грэбсці...

— То-ж чалавек ненажэрлівы. Колькі аднае пожні захапіў, зязолькі мае... І куды што-яно дзялецца...

— Як куды? Банадыся-ж трэба жаніць, ды й дачка на выданиі. Ды я сын-жа ў салдатах недзе. Жвенькаюць людзі—на ахвіцера вышаў. Пятро гэта. Ды што казаць, хлапец быў хвацкі, яшчэ ў горадзе колькі год вучыўся перад салдатамі, Ну, а ты ўсё з дзяўкамі возішся?

— Ды што ты, зязюлечка. Брэшуть людзі ўсё, пагалоску апускаюць, нібыта я дзяўкам дапамагаю, няхай яны абрыдаюць. Калі каторая скіне, дык на мяне плявузаюць... Каму не лень накрыўдзіць мяне старую, усім то я на воку. А валікі мне клопат, калі каторая нагуляе. Дужа я там завіхацца буду. Каб яны ўжо спарахнелі. Ат, людзі.

З бакоўкі выскачыла Таццяна і пашла да дзвірэй, ветліва павінішымся з Агапкай.

У Таццяны тоўстая русая каса, хада ў дзяўчыны плаўная, мяккая—ібы барліна тая па Дніпры плыве—думае Агапка.

І яшчэ рояцца ў ёе думкі:

— Вот-бы ўхажора найсці гэта каб, ды з разумам. Не адзін бы траяк у кішэню патрапіў... Дзіга то і не ў матку дзеўка-ноўная, сакавітая, грудзі тыя, як качкі, ідзе—кальшуцца...

— Нішто ў цыбе Таццяна, тасчка, дзеўка, адным словам,— уголос кідае Агапка.

— Німа чаго Бога гнявіць,—расце без краі меры...

— Жаніха-б ёй важнецкага.

— Дзе тыя жаніхі цяпер, вадой заліліся. Ды й ці пры маёй гаспадарцы хто паквапіцца на яе. На зарабаткі вот трэба выправіць, хіба ў фольварак, альбо на дойню.

— Ото-ж бо й то...—кака Агапка. Гэта спичувае яна, ці аб чым іншым думае—хто яе ведзе. Абодве маўчаць. Лёкса глядзіць на двор, на плот, на якім сушыцца гладышы из сонцы. Ли плота стаіць кабыла і ўнурывашыся ў глэдыш і спусціўшы піружную губу, стаіць нерухома, адмахваючыся хвастом ад назойлівых мух і сляпней.

«Здохне кутка, няйначай, бач, разбрим тыя північарчаліса, паўсыхалі ў скuru, а дзе ты яго ціпер каяя набудзеш, маладога»,—думае пра сябе Лёкса. За пэрэбаркай дзені пісколаць, Лёксіны ўнукі-самасейкавыя. Спрачаюцца аб чымсці Саламаніда з Ганицай, спрачаюцца нудна, абрыдліва, ці то з-за хусткі якой ці за забарасні сырэцковыя, святошныя.

— Каб ты ўжо задушылася імі, як мне патрэбны твое забарсі.

— А каму іх узиць, як не табе...

— Ціху вы, кабылы... то-ж неўгамонлівый, не падзялі і чаго...—умешваецца Лёкса.

«Бач, байструкоў напладзілі, не падзеляць». думае Агапка
кідае ўголас:

- Дык бывай, пані-тая, заходзь ужо калі адвячоркам.
- Ды ўжо-ж, калі-ні-калі прымду...

— Хіба вот, Ігнатка, схадзіў-бы ты за газай.

— Ідзі, калі табе трэба...

— Ды ўжо толькі й ведае, каб сіднем сядзець, каб ты ўжо
врымёрз на той лаве... у-у... гора на маю галаву...

— Вот здох-бы, рада была-б нябосъ...

— А то плакала-б?

— Замоўчы, заб'ю.

— Сядай ўжо, недарубак...

— Ты-ы... Ма-а-ць...—узняўся на лаве, пагражжаюча загрука-
целі мыліцы. Шырокі твар зблізіў і на ім выпуклісія напружаныя
сківіцы, ды вырачаныя бялкі воч дзіка глядзелі, праціналі вя-
чэрні замрок хаты і ў іх не было тае звычайнае жаўціні, у якую
афарбаваны гэтая бялкі днём. Толькі зязлі гэтая белыя плямы
воч, ды скрыўлены напружаны твар нібы трымцеў у ліхаманка-
вай трасучы і здавалася старой маші—нібы іскры такія сінія ідуць
ад твара і працінаюць яе слабое, старэчае сэрца. Такія сінія,
халодныя і разам пякучыя іскры. Якія абуджаюць жаласць. Цёп-
лую, цікую, сарамлівую нейкую жаласць. Сарамліва і боязна
нейк прызначана ў ёй. І ніякавата неяк. А жаль бярэ, шкада бярэ.
Старае Прузына стаіць ля печы. У руках ёмашик. А для чаго
той ёмашик? Хіба сына баіцца яна? Вот так, трапіў неяк у рукі...

А сын ужо абмяк, асеў на лаву і толькі хударливыя пальцы
рук ходарам ходзяць, ніяк не пападаюць на край карца, каб узяць
яго, вады выпіць.

— Сыно-о-чак мой,—мітусяцца Прузыніны думкі.—А ці я-ж
цябе не даглядала. А ці я табе ліха-гора жадала? А ці я-ж не
думала аб табе—будзе матцы спакой, будзе ў хаце здабытчык?
Дык вот табе, прычакалася... Пры-ы-чакалася...

— Дык ты ўжо, Ігнатка, папілнуй, каб цялушка ў гарод не
заскочыла, а я ўжо схаджу на мястечка за газай.

— Ідзі хіба...

У хаце пануе вячэрні мрок. У адчыненас акно пльве пах канапель з агарода, шэлест бярозы за вакном. Дзесці загуў жук, але раптам змоўк, вытнуўшыся аб шулу. (Абламаў нябось кымлі, цяпер сіліца выкараскаца з піску, і ўсё растапырвае ўвалелае крыло, каб узняцца, але дзе там, хваробы...—то думкі Ігнат, думкі злосныя,—хва-а-робы...). У хаце душна і распілкое каўнер Ігнат, каб выпрастаць грудзі, пад вятріску падставіць іх ціхаму, свежаму, такому лагоднаму і пяшотнаму. Зудзяць вот толькі недарубкі ног, кульцяпкі гэтая прыкрыя, хіба на нигоду часам? А ёсна 'шчэ не прыбрана... Але за печкаю цвыркун пне і ад песні той нібы празрыстасць якая на сэрца ложыца. І такі-ж ясныя, ясныя думкі ўсплываюць, як тэй вунь акрайчык неба над чорным лесам. Таюць трывогі, адлятаюць, белымі ахлопкамі дзесці сцелюцца, ападаюць. І пачынаюцца мары. Вот ідуць, наплываюць, абымаюць цябе, аж заклынаешся часам, нібы даўкасць якая, прыемная, салодкая, бярэ за горла цябе. Раней не ведаў Ігнат хвілін такіх. Ці да таго-ж было. А вот, як адняліся ногі, дык колькі часу таго ляжаў. Ды адчуніоцы ізноў ляжаў. Ды-й цяпер хіба здатны да працы. Вот і вольны час. І ходзіць ходарам думкі, снююць у несусвітныя карагоды. Аб вайне—дзіва то, крыві колькі паплыло тае. Пра цара—спаймаў бы здаецца яго, ды тымі кульцяпкамі па пысе яго, па пысе—ші-ж гэта табе на народ звод пускаць, на людзей згубу чорную... Кажуць, дочки ў цара ёсьць, міласэрныя нават сёстры... Найничай, як тыя, што ў шпіталі былі, валаўкія тыя, грудастыя...

... А за вонкамі сутоніца. Дзесь гамоніяць дзяўчата, разліваеца смех іхны і ў густым паветры вячэрнім смех гэтых звініць, нібы сиплюцца грыўні срэбныя, новыя, на стол, на лаву ліпавую. І на сэрцы аягчэй.

А вось і дзяўчата.

Уваліліся гурмаю ў хату і рассыпаліся як гарох па далоні.

— Гэта ты, Ігнат, чаму лямпы не паліш?

— Ямчэй пот так.

— А яно і сапраўды... Дзеванькі, айда ў жмуркі гуляць. А ну, Таццинічка, каму чарга пачынаць...—Скогат, гоман, хоць ты святых вынасі з уаты. Трышчаць палаці, зыбаюцца палавіцы, аж пыл ляціць са столі.

— Да ці не пашалелі вы часам, то-ж гіз напаў... То-ж няма хлапцоў на іх хвацкіх, каб да парадку давесці, бач, гізуюць...

То ўваходзіць Прузына, ідзе да стала, завіхаецца ўпоцемку
ла лямы, доўга шукае ў прымурку запалак і марудна нешта
мармычыць над нос і, возячыся з кнотам, запальвае ляму.
Трохі суцішноцца дзяўкі, сядзяць чырвоная, спацелая, галуз-
лівым. Вочы так і гарашь, шчокі пыхаюць араманаю чырвоню,
ходарам ходзяць грудзі, як не рэпчуць вот кофтачкі гэтых:
чырвоны, жоўты, сіні—у палоску, у клетачку, у гарошынку,
у макавую туло бубанку. Ды з карункамі вышываныя, з агейны-
камі шкальных маністай.

— А маманькі, ці-ж тыя хлапцы падой залісі, а пі дзыну,
ш рашу, пікагусенкі....

Але у дзверы ўжо суне Банадысь. Старастаў Банадысь. Ён
абыходзіць усіх з ручкаю, пязграбна шчоўкае абсацамі рыпучых
ботеў, здароўкаючыся з Ігнатам—перед вайсковым чалавекам
трэба і па-вайсковому. Вітаючыся, паспявае памашаць «цукасць»
матырмі ў Настачкі, маладзенькай дзяўчынкі, якая ад сарамлі-
насці аж хавае твар за спіну другіх дзяўчат. Дзяўкі ўжо нася-
даюць на Банадыся.—Семак давай, што ты гэта за кавалер ды
без семак... А ну, ну, выварачвай кішэні...

Хутка ў хаце поўна людзей: і хлопцаў і дзяўчат. Нават апоў-
злікі тыя саплівныя пазбріліся, унь ушыліся катормя за комін,
дзісціца. Ужо трыкнуўшы некалькі раз для прыліку—гэта рас-
цягла і жаласліва—пусніў на ўсе галасы-пераборы сваю гармонь
Руды Павел з таго канца. І заварушыўся люд. І mestачковыя
дзяўчата тут—ліпучыя да гармоні. Больш слухаюць, а катормя
і ў скокі пусціца. Унь Фаня-швачка, дачка Абрума, так рэжа,
аж як тыя чаравікі трымазяцца.

— Па изнынскі гоцае,—адабраючы адзываюцца хлопцы.

З ліхіх, без край меры вясёлых гукаў гармонь абрываеца і
верачакаўшы якую хвіліну, распілаваеца павольнымі, плаўнымі
гукамі. Ціха гойдаюцца адна за аднай ліхія пары, крыху нязвы-
клым да марудлівага вальца. Але хутка ўваходзяць у лад і кру-
жацца ў стройным парадку. Толькі от Мяфодзькі гэтых, Ахрэм-
чыкі трапляюцца часам над ногі, перашкаджаюць, а то 'шчэ і
ўшчыпне каторы дзяўчыну знецікі.

— Я вот цябе, смаркаты, так ушынкину, што крывёю ўмы-
ешся...

— А ты дужа там... бач ты яе, пава...

Але нішто. Весела. Прымна гэта ў вальцы. Унь нават некаторыя старыя бабы падпіраюць дзвёры, дзівяцца, гутараць між сабой. Ля Ігната Наста сядзіць. Села адлыхаць, сядзіць і пазірае з захаплением на Банадыся. Вот-же хлопец. Боты рыпяць аж, сарочка бліскучая, а чуб той чуб, русы чуб, сукрысты... Ігнат пазірае на Насту і шчыміць крыху сэрца. Вот-бы пайсі з ёй у скі, закружыцца так, каб аж заняло дыхаць, несці яе на руках, як саломінку тую, як пярынку. Бач, які нос у яе, а гэты шоўк валос, такія ядронныя пшокі, залацісты пух сукрыща на шыі, а вочы тыя, вочы...

— Настачка,—кратае за руку і рука міняволі адсугваеща ё бок.—Настулька,—нахіліўшыся да вуха.

— Га...—спалохана,—чаго табе трэба?

— Гэта я...

— Ай, адчапіся... Не перашкаджай, бо хлапцу не бачу, бач, як прыгожа усь скачуць...

— Скачуць... так... ска-а-чуць, гады. У-у... сцервы не нашага бога...

Настачка робіць вялікія вочы і напалоханая перасугваеща падалей ад Ігната. Ён сядзіць ніярухома і ўглядзеца, як угіноўшы палавіцы, як мітусяцца боты, чарапікі, смычковыя забарені чорныя, а вот і праста басанож адбівае нехта тахты, вёртка падхватвае ногі ад ёмкіх абсацаў, падковак.

Але гармонь сціхае. Нехта спрачаеща з гарманістам. То з другога сяла хлопцы прышлі, свой наводзяць паразак: вот павінен ім гарманіст барыню сыграць, для іх гэта значыцца, па іх спецыяльнаму загаду. Ужо чырвоны Банадысь перад імі, сапе злосны. З ім і другія хлопцы, свае, сальчанская. Каторыя з баб старэйшых, што падпіралі дзвёры, пасунуліся из вуліцу, да акон, малеча за комін ушчылілася, каторыя пужліўшыя дзяўкі пасунуліся ад стала падалей,—шчэ цяпніе каторы знеціку ў карак, тады і шукай, хто. І не ўгледзець, як даў нехта па школу лімны, толькі пырснулі ў сцены ашбалёпачкі тыя. І началася тузаніна, крык, вэрхал, сцены ходарам. Дзяўкі, як авечкі тыя, из вуліцу драпанулу. Пацягнулася на двор і ўся баталія. І доўга па вуліцах, па агародах бегалі як ашалелыя хлопцы з дручкамі, з напружкамі, з аштакецінамі. Суседзяў лавілі, з другога сяла хлапцу. І каб залишне не наводзілі фанабэрый другім разам, цягнулі іх у старую лазню, няхай вот прачухающца да раніцы.

— Пасядзеце вот, у Прузынавай лазі, пашуруйце палок, дзе Прузына парыцца... Хіба вот венікаў даць...

«Вязні» раўлі на ўсё мястэчка і білі што моцы ў дзвёры. Але дзе ты іх асліш, калі колькі тых дручкоў дзвёры падпёрла, да шыне шулу старую нечую прыцягнулі хлопцы, волакам завалі.

— Вот вам як лімны біць, супастаты.

Умяшаўся ў справу соцкі—чалавек чаргу адбываў начную. Ды дзе там:

— М' лазню мо' хочаш, дык папарым...

— А каб вас пранцы паслі, бязулы... Німа на вас, на каторых, лібізациі...

— Пагавары там...

5

Звязіў копы Андрэй на лясной дзялянцы ля парома. Накладаў на вазы і звязіў на ўзгорак, дзе пад вечар стог меліся класці. Аднаму не зусім было зручна: то разлазіца воз, некаму ўтапіць, то толькі пачиеш рубель уціскаць, вяроўка высклізнесца, пакуль ты яе ізноў уцэліш накінуць. Накладаў і лаяўся, каня лаяў.

— Ты вот у мяне паварушыся, падла доўгагривая... Бач, як поп той, дужа ўжо скнарысты, ні аднай травіны не праміне, каб не згрызці. І поп-жа шкадуе, каб людзей наніць, каб лішнюю якую залатуюку з кішэні пусціць, дык «едзь адзін ужо, пасцягвай капежкі, а падвечар паклікаю каго, тады і стажок скідаеце».

А калі сёг апошнюю капу, распрог каня і пусціў яго папасацца крыху. Той узабраўся на сушэйшае мейсца і, адчуваючы сваю поўную волю конскую, доўга качаўся па зямлі і толькі ціхае іржание яго сведчыла аб вялікай асалодзе, аб вялікім задавленні конскім. Калі скончыў, устаў, падбрывнью разы са два і пашоў ціхенька выбіраць смачнейшыя калівы, скубсці салодкую атаву пад лесам.

Андрэй забраўся ў цінькі і, лежачы на свежым паучучым сене, узіраўся ў бяздонную небавую сінь. Сонца ўжо схілілася з поўдня і не так пяклі яго празрыстыя праменні. Ледзь-ледзь гаманілі верхавінамі хвоі, да асіны, што стаялі на ўскрайку лесу, шапацелі аб нечым сваімі кволымі трапяткамі лісткамі. Хіба аб блізкай восені, аб убёрах восенскіх, жоўтых, мядзяных з адценнямі чыр-

вані цёплай. Да аб вятрах восенскіх, што загойдаюць, зашугаюць на мокрых галінках, і затрапечуць галіны, зацирушаць лістамі пажоўкымі, затрымцяць сарамліва, скідаючы адзенне сваё, пасцілаючы ўбёры летнія па зямлі.

— Захалодала ўжо вока сонцева, бач, глядзең у яго можна...

З лесу цягне пахам грыбоў, цвілага лісця і дрэва. Ды кружыць готаў салодкі пах багуна з лагчыны. Пераклікаюцца дзесці мусіць пастушкі, або хто па грыбах ходзіць. І прыемна лижакі вон так, прыслушаваца да гукаў лясных, да шэнта лістовага, што хіліць да сна. Але нехта ідзе, чуваць, як патрэскуваюць галінкі і суха шархациць папараці на ўскрайку паліны, як чмокает вада пад чымісці нагамі. Але лень паварухиуцца, зірнуць туды. Крокі бліжэй, вось спыніліся—відаць шукае каго чалавек, вачмі шукае. І раптам нечыя рукі цягнуць з капежкі.

— Ага, папаўся, лодыр.

Андрэй спаўзае з капежкі, ловіць рукамі дзяўчыніні твар.

— Мартачка, а я думаў, што ты і не прыдзеш. Усе копы сцягнуў, а цябе ўсё няма і нямашака...

— Дурань... Але-ж добра, пасцягваў копы, а цяпер і волны... А я ледзь адпраслася ў качарэжкі той. Я ўжо й так, я й гэтак: у траву,—кажу,—пайду, паназбіраю цвятоў вам, ды травы крыху... Яна унъ цэлым венікі віжка, усю столь завесіла, усё ад хвароб розных... Я й то ўжо крыху прымаўчылася, ведаю, дзе і якая трава ад чаго: ад прастуды, ад жывата, калі ногі заломяць... Нават кроў затрымаець і то ўжо магу....

— Уга... У мяне вот кроў так і кіпіць, тэж і шваркоча, а чым ты яе затрымаеш?

— Яничэ што выдумаеш...

Марта сарамяжліва садзіцца поплеч.

— Вот ужо жыты началі жаць па ўзгорках...—гаворыць яна нараспей, нібы прыслушаваецца да свайго голаса.—Хутка, казала Марыля, прыстол будзе. Ганак ля капліцы папраўлялі ды на калодзежы на крыніцы зруб адиавілі, некалькі вянкоў новых дубовых паставілі.

— А як ты, Марта, думаешь, у крыніцы свяночная вада ці не?

— А то як-жа... Вядома свяночная... Вунь і сястра Аўдакія кажа...

— Ну, што твая качарэжка кажа?

— Ды вот, кажа, у ясныя ночы, калі месік заглядаецца ў крыніцу, тады сыходзіць багародзіца з вобраза, купае хрыста ў ёй...

— З мылам?

— Аб чым ты гэта?

— Да пытаюся, з мылам яна хрыста мые, ці вот праста так папалошча, ды й годзе?

— А божухна, да змоўкі ты, язык-жа адсохне, вот пасмей толькі яшчэ сказаць так.

— Дурніца ты... Хіба-ж бачыла ты, як багародзіца гэта з вобраза сыходзіць?

— Я? Не, я не бачыла... Але-ж сястра Аўдакія кажа, ды й людзі кажуць, ізоў-жа і Амаллян кажа...

— Багата табе чаго твая Аўдакія нагавора. Чаго-ж гэта багародзіцы не грэх у дзеўках ражаць. Бач, байстручка займела, ды й рада гэтamu святу. А вот бабы дурнія, разывы дзіравыя, носіць вот дзяцей пупок той цалаваць байструковы, а мо' ад залатухі і дапаможка. Пацалуе пупок, да Аўдакію ў ручку цмок, да за дзесятак яец ласць яшчэ Аўдакія і нітачку туую, што ты-ж на яе даручэнню скроў мышыныя вочы працягвала, гэта, каб лзіціці на шию вешашь... Еот ужо й будуць лекі і ад залатухі і ад грызі...

— Ды гэта-ж ужо сястра Аўдакія леча, а прычым-жа тут багародаіца... І дзе ты язык такі займеў, вот убача госпад бог, ды й адсічэ, адваліца...

— Не адваліца.

— Ди душы-ж, адваліца. Вот сястра Аўдакія...

— Ди кінь ты Аўдакію сваю, узлюбіла ты яе... А чаго яна да цябе чэліца?

— А хіба я ведаю.

— То та, не ведаю. Слухайся святых сваіх, дык дурніцаю стзиш... Чаго ёні карціць, што яна мае да цябе, калі сама нават біцца да цябе кідаецца. А ці ёй-же, боскай паслушніцы, ды гэта кідацца біцца?

— Хіба я ведаю?

— То-ж то не ведаеш... Ах-же ты мая няведніца, дай-же я цябе хіба пацалую...

— Табе толькі й карціць каб гэта... Нечага там... Сястра Аўдакія кажа: за кожны пацалунак з хлопцам будзеш ты ў пекле на круку вісець, ды ўздзенуць цябе за вусны, ды 'шчэ па гэтых вус-

нах прафіакуць цябе жалезам калёным. Смаліць будуць: з не цалуйся з хлопцамі, а не їалуйся з кірпичомі вот так, а не цалуйся з такімі вот дурнесьенькімі, а не цалуйся з такімі заразамі..

— Маці мая, царыца наебесная... Усё сена зблі... Дапамажы божа.

Айцец Панфіл стаіць ля капежкі і калі толькі вынырнуў гад? Ён хітра ўсміхаецца і бярэцца за граблі. Марта ўдразу кідаецца ў бок, але раптам скамяніўши і апусціўши вочы долу просьці:

— Бацюшка, дык і я дапамагу стог скідаць...

— Каб ён ды пры дапамозе тваёй не раскідаўся, чада маё... Але як хочаш, калі ўжо ў цябе такая ахвота, дык бярыся, працуй... А мо' і пасобіш крыху...

Андрэй'моўчкі блрэ ращуча вілы і вось, вось здаецца пратне ён папа, які, бач, моду ўзяў, з'яўляцца там, дзе яго не просяць. Але віль ўїдаюцца ў тоўсты пласт сена і папраўляюць капёжку.

— Дык ты, Андрэй, падграбі тут крыху, а зараз Амяллян прыдзе, ды мо' Лаўрэн падскоча, ды й скінеш стажок тым часам...— і да Марты:— Ну, дык калі, чада маё, на хрысціны пазавеш і як зваць будам?— і пореткія вочы айца Панфіла свідруюць посташь Мартаву.

Яна стаіць унурывіўши, глядзіць 'кудысі ўніз, дзе, заблытаўши, ў сене, выглядае парыжэлы бацюшкай чобат. Раптам адна за аднай выплываюць слязінкі і коцяцца ўніз па шчацэ. І, адварнуўши, раптам пацінае Марта плячмі і сударгава ўхліпвае, заліваючыся слязмі. Пон хмурыць бровы і да Андрэя:

— Ну, што-ж, змусціў, начысты дух, дзлучыну, цяпер суцяшай ідзі. То-ж безлюдзь, не могуць так, каб гэта да па-людску...

Андрэй не ведае, што рабіць і чаго расхадзілася гэта яна, з якой прычыны.

— Ну, чаго ты?

Чаго, чаго... Ніколі людскага слова ўд іх не пачуеш... Вони качарэжка тая, манашкай завецца, дык скажы ёй, абавязкова скажы, як і што, цалаваліся як, што рабілі... Дык і бацюшка такі... Усё ім трэшинае на ўм...

Айцец Панфіл вінавата лыпае вачмі і як пабіты сабака моўчкі альходзіць ў бок, да ўскрайка лесу.

— Дык вы ўжо начынайце тым часам, а вунь і Амяллян ідзе, дый Лаўрэн хуткім часам...

— Ідзі ўжо, ідзі, жарабок стаени,—мармоча пад нос
Андрэй.—А ты чаго вочы распусціла?

— А чаго яны чэпяцца?

— Дуриая, то-ж святама твае, ім-жа акрамя як пра тое, нішто
і ў голаду не лезе...

Складалі етог аж да самага позняга. Ужо сцямнела, як завяр-
шилі яго. Андрэй узігү крыху ў бок, калі ехалі з пожні, каб пад-
весці Марту. Гаварылі аб усакай драбязе; як манашкі жывуць, як
ганті поп нападдаю, як цягае ён, Андрэй, гладышы з смятанай.

— І чаго гэта яны скнары такія?

— А запытай ты іх... Чым багацей, тым больш скнары.
Вунь у Цыбала парабак Напрэй, дык таксама толькі бульбу
жарэ, а калі ўжо ў святэ якое собіць там чаго перахапіць, дык
і то ў рот глядзяць, каб змаглі, дык, здаецца, і з рота выцяглі...

— Напрэй, кажаш... А ў мяне брат таксама Напрэй. Толькі
не ведаю, дзе ён цяпер, таксама ў парабках служыць...

На раскрыжаванні дарог разышлися і толькі тут скамянулася
Марта, што прыдзе яна дахаты ні з чым. Нават спынілася крыху,
пастаяла хвілінку, але ўжо рашуча пашла да капліцы.

— Не з'есць... А будзе дапытвацца, дык не змоўчу. Ім толькі
скарыся, дык і сарочку сцягнуць...

6

«... Жывом вот, вошай гадуем. І нішто, п'юць нашу кро-
вушку... Да як ужо небудзь, прыдзе час, дамо як след усім кры-
васмокам, ужо яны будуць ведаць... Ды, скажы там старасце,
каб з пожнімі задужа не круціў, бо жылы ўсе павыкручаем,
калі міне часам куля германская, ды да хат вернемся...»

Напрэй Казёл слухае ліст ад брата свайго Сёмкі Казла, што
ужо другі год як на вайне. Ліст чытае па складах Хведзька, чытае
у нос—найничай прастыг гад недзе—і не дужа Напрэю ў толк,
што гэта там у лісту пішацца. Але Хведзька дапамагае бацьку:

— Гэта, татка, дзядзька пра старасту піша, пра крывасмока
нашага. Кажа, увесь хрыбет старасце зруйнуюць, калі з вайны
вернуцца. Гэта найничай як за пожні канчанскія...

— Дужа ты, саплівы, ведаеш, дзе яно і што да чаго. Як-жа,
паспрабуй слова яму сказаць, хоць-бы сабе й старасце, калі тут
табе і ўраднік і прыстаў і сам земскі начальнік. Што ні кажы,

вялікую слу чалавек займеў... Як-жа, возьмеш яго голымі рукамі...

— А яно-ж, татка, людзей гэта багата, а стараста адзін, ды ўраднік адзін...

— Цыц ты, шуядэй, чытай далей...

У хаце сядзяць: Лявон Ражок, Жаранкоў Хведар, Цыпрен Гутнявы ды цётка Барташыха скіліла галзву на далонь, прыслухаецца.

— А ён гэта піша, уга, важнецкі піша...—кідзе паважна Лявон і лезе ў кішэню за табакай.

— Нябось не так яшчэ ў акопе запішаш. Яно, брат, таго Шчэ ў японскую вайну.. — але закурваючы ўже зблысця Хведар Жаранкоў, пра што гэта хацеў сказаць ён. Ды і ліста зноў чытаюць.

— ... ходзяць чуткі па салдатах — найізначай перадзел будзе замельны. А як яно што — не ведама яшчэ... А добра было-бы, ды каб спраўдзілася. А чуткі нездарма. Бо некаторым з начных, што са мной у акопах, пішуць вот, што і маёшткі ў іх паліць, дык мо' як і спраўдзіцца...

— Глядзі ды, дай-жа божа ды ў час добры, — уздыхае Барташыха.

— ... а вайне мо' і капут будзе, бо пішуць, што рабочыя дужа-ж супроць вайны пашлі, унь па каторых гарадах дык па фабрыках ды заводах хвалюеца народ, супроць закона выступае. Асабліва то ў Пецярбурзе, як кажуць нашія хлопцы...

— Гэта ўжо здарма... Як можна, каб супроць закона. Не можа чалавек супроць закона йсці, бо не намі гэты закон дадзены... Вунь у пятym годзе, дык колькі-та народу пабілі ў горадзе. А ўсё супроць закона ішлі. Не, гэта здарма...

— Што здарма?

— Да што супроць закона.

— Лапаць ты лазовы... Пражыў колькі год і хоць-бы сабе разуменне меў якое малае. Здарма, здарма...—перадражняе Напрэй Жаранкова.

Ужо даўно скончыны ліст, перачытаны ўсе ўклоны і пажаданні, а людзі сядзяць і зредку перакідаюцца думкамі кароткімі, сціслымі, вот такімі-ж простымі думкамі, як зямля, на якой сеяць трэба і няма, часам, на чым пасеяць і чым пасеяць.

— Дзіва то зямля... Вялікае слова зямля... Але як-жа ты дае прыступішся, калі вот за пожнямі—панскае, за рэчкай—па-

поўскае, пад лесам—ізноў-жа паискае... А ў цябе які шнур, дык з бараной на ім не выцягнешся...

— Ды яно-ж так, Лявонька,—устаўляе сваё слова Барташыха,—у мяне вот адзін на вайне, ды 'шчэ во' трое. А дзе ты ім замлі набирайшся. Гэта-ж табе не пасеяць—узяў-бы вот і паселю. Гэта-ж замлі.

— Не кажы, чалавечка...

— Вот вам і замлі... А хто за гэтую замлю ды косткі сваё замлі парыць. Палічы-ка, колькі з аднаго нашага мястечка людзей пабралі, да ўжо й німа некаторых. А колькі іх яшчэ не будзе...

— Адайн гаспод бог ведае,—адказвае Барташыха і яе парэчаны, загарэлы твар робіцца яшчэ цымнейшим.

— А мо'-б як і дачакаліся. Вальней каб. Як-ніяк, а павінна рэйна палёгку нейкую зрабіць, каб дыхаць вальней.

— Як-жа, расперазвайся... Дасць яна, прычакаеш.

— А хто яго тым часам ведае?

Разыходзіліся. і ў кожнага варушыліся думкі. Вот як жорны тая, марудныя, иерухомныя. і кожны жадаў, і кожны хацеў, і кожны вермӯ.

— А мо' яно што і будзе...

7

— Цялу-у-шачка мая.

Настуля выходзіла на двар, куды забягала з пашы па даўній звычыцы цялушки, якую купіў тады з таргоў Цыбал. Яна ла-шыла яе, давала скарынку хлеба. і тая нібыта спагадна мыкала аб чымсі, аб сваім, кароўім, цялячым. і шла да хлева.

— Не ўжо, мая лысая, у хлеў я цябе не пушчу, ідзі ўжо да свайго.

Заўсёды забягала за цялушки Макрыда, альбо з'яўляўся сам Цыбл. Ен, не гледзячи ў вочы, здароўкаўся з Настуляй.

— Дык ужо добры вечар, калі што...

— Каму і як...

— Дык хіба ты яшчэ злоуш за што?

Настуля не адказвала. Яна звычайна пазірала, як не давалася цялушки ў рукі, як пускалася ў побрыкі па двару і як засоп-шияся, бегаў услед за ёй Цыбал, перастаўляючы кароткія, як цюльпахі тая, ногі.

— То-ж дай ёй рады... Вось я табе выспятка ўжо як дам,
дым ты міне пабрыкаеш, гіз на цябе ўссеў...

— Чужое, дым у рукі не даецца...—зауважвае нібы так, ні
да чога, Настуля.

— Як гэта чужое? А чые гроши плочаны?

— Гроши? Вялікія тыя гроши... Хапіла-б хіба, каб пятлю
купіць засідца за тыя гроши, калі можна грашмі лічыць ка-
пейчышы тыя іюдавы... Хіба то продаж, зладзейства то, а не
пролаж. Вот кажуць, Хведар Жаранок злодзі — курышу ўкраў...
Не, не ён злодзі. Не там шукаць злодзія! трэба... Другія вот,
у каторых з пузя лезе, а яны ўсё ўзахапі, каб-жа да ўвесы свет
у свае зладзейскія лапы ўзіць, каб-жа ў другога апошні акраец
хлеба са стала сперці... То-ж зладзюгамы, крываізернікі...

— Ты гэта?..

— Я гэта...

— Ты гэта, рыбачка, не дужа каб зяягала, ды са злодзіем
гэта...

— А што?

— Ды кажу, каб не дужа. Бо закон, ён, браце, не абы-што,
а за-а-кон, закон, табе гавару... Ён табе, браце...

— Воўк табе лесавы—брат... Бач, памірат які знашоўся...

— Каб ты ўжо спарахнел. От-жа язык, ты ёй, як з чалавекам,
а яна на тры ступы, так і таўчэ, так і таўчэ... Ах, каб-жа
на цябе паляруш, ды на язык твой пякельны... то-ж без мазалы
язык, як чым змазаны...

— Ідзі, ідзі са двара... Адразу-ж, каб і паху твайго ды й ця-
лушки твае крадзенай тут не засталося. Адразу-ж, айда. А то не
пагляджу на цябе, што ты мужчына, вот увесы паркан паламаю
аб твой хрыбет зладзейскі...

— Каб на цябе немач... От-жа, кабеціна, даруй ты, божа...

8

Жалі ў Мялавых жыта. Жалі ўсе тыя, што на адработ-пазы-
чаліся. Тут і Таццяна Козішка і Палажкіна Настачка і шмат
яшчэ якія даеўкі і салдаткі. Банадысь снапы зносіў. Складала ў
бабкі дачка старастава. Калі сонца на поўдні стала, пачалі па-
лудніваць. Полудзень прывезла жонка старастава. Сабіраліся ля

калес і тут на посцілцы і раскладаліся есці. Старая наразала хлеб, усё старалася, каб станіць як лусты, не задужа ўжо, каб раскідацца з дарам божым. Налівала поліўку ў міскі і ўсё прымервала, прыкідала вокам, ці то хопіць ці не, накарміць каб.

— Вот-ж аправа, ці ты наварышся на яе, гэта-ж чыгун патрэбны, уга які...—думала яна, раскладаючы па кавалку мяса. Вялікая скнара яна была, але-ж без мяса из полудзень нельга. На тое-ж жніво, а съты чалавек ён табе ўдвойчы сажне.

— Дык вы ўжо, дзеванькі, не дужа каб прахаладваліся, бо цянкі вы, канечне, унадобаецце, але трэба-ж як-небудзь і загон дэжаць да вечара.

— А калі й не сажнём, толькі й бяды: заўтра дажнём.

— Не, ягадка, заўтра трэ пачынаць пад лесам. Жыта, яно, галубка, не чакае. Дзені, другі—яно і сымплецца. У другіх гаспадароў яно, канечне, і прычакаць можна крыху, бо й жніва таго на лзедаў учкур. А ў нас-жа, уга, гаспадарка гэткай.

— Дзе-ж яно дзяваць гэтулькі жыта?

— Як гэта дзе дзяваць? У гаспадарцы яно ўсё спатрэбіцца, ўсё сваё мейсца знайдзе. Дзіва то, дзе дзяваць... Абы было.

Калі ўжо вечарэла, зносяла спапы Таццяна з Банадысем, дапамагаў. Ені хадзіў поплеч і не столькі было той дапамогі. Колькі перашкаджаў толькі.

— Дужа ў цябе вот каса тоўстая.

— Тоўстая, да не пра цябе.

— І грудзі ў цябе, як пампукі, крамяныя...

— А што табе, клопат аб іх?

— Гэта я так. А калі прыду на нач сёння, ці прымеш?

— Надумаеш, персона гэткай, каб яшчэ да прымала. Вунь, Настачка вочы на цябе прагледзела, чаму-б табе і не йсці да яе...

— А можа ты мне падабаешся...

— Дужа там.

— Дальбог-жа, Таццяна. Вот гляджу на цябе і дзіўлюся: дзеўка ты, не сказаць, каб з гаспадаркі якой, а ўсё пры мейсцы. І вочы ў цябе мне падабаюцца, і косы. Вот каб яшчэ пярэднік з карункамі, дык і зусім тады хоць ты пад вянец...

— Годзе табе ўжо кепікі стройць...

— Ды я ўсур'ёз. Пры чым тут кепікі, кажу што думаю. Да душы-ж ты мне да спадобы, хоць адразу да папа йдзі.

— Дзе ўжо табе, ты шукай сабе кампанію, каб роўную, от у Цымбала Макрыду, дзеўка нішто.

— Касавокая?

— Толькі тае бяды. Затое бацька пасаг дасць і ёсць з чаго даць

Ужо з поля ішлі, а Банадысь ўсё не кідаў свае гаворкі.

— Дык прымаш, кажаш...

— Адчапіся ўжо, назола.

— А ўсё-ж?

— Вот прыспічла чалавеку. І дзе гэта відана, каб от адразу, ды яшчэ прыняць яго. А ты паходзі, напрасіся, добра пакланіся дзеўцы, ды словам яе ласкавым прытулі. А то на табе: грудзі крамяныя, прымі яго. Што я табе гуляючая якай?

— Ды я ўсур'ёз-жа. Таццяна, кажу, не из жарт...

— А калі ўсур'ёз, дык і рабі па-людску.

— Дык калі прыду?

— Панаў из язык, не перамеле.

— Дык прыду ўжо. Таццяна!

— От смала тая...

9

Іван Іванавіч падагравае жалезіну, каб лямеш напарыць. Злізала зямелька, прыступіла лямеш, замардуеш каня з плугам такім. Лявон паддувае мех. На кучы ўсякага жалезнага ламанча сядзіць цётка Барташыха—прывяла кабылу падкаваць. Шыпішь у горане, разлятающа іскры адтуль і сыплюща на падлогу, на кавальскі хвартух, на яго рукі чорныя.

— Глядзі ты, і не пячэ!

— А чаму яму пячы?

Пад спрытнымі рукамі каваля выцягваеща лямеш, звырастает. Вось і дэйкі тыя прасвідраваў.

— Давай плужок!

Усё як след прыпраўлена, ходзь ты запрагай каня ды ў поле.

— Дык дзякую, Іван Іванавіч, цяпер і панар можна ўзіяць, усё жыта адсеяць...

— На здаровейка!

Лявон Ражок ужо збіраецца юці, але, прыгадаўшы нешта, мненца з хвіліну і запытвае.

— От што, Іван Іванавіч, чалавек вы ў нас, можна сказаць, разумны. Скажыце, як вы глядзіце на такую от праязу. Ліст

гэта атрымаў Напрэй ад Сёмкі, ад брата. Піша той, што чакаць можна пасля вайны, а то й цяпер, перадзела зямлі, нібыта і рабочыя там супроць закона выступаюць...

— Ну?

— Дык от, ці можа гэта быць, каб з зямлі, значыцца, ды па новаму?

— Гм... Як табе сказаць... Яно на саёце ніяма нічога такога, каб не змагло спраудзіцца. Асабліва, калі рабочыя гуртам возьмуцца, дык яно можа і споўніцца...

— Дык споўніцца, кажаце?

— А чаму й не... Усё можа быць, чалавечка. Рабочы чалавек чаго захоча, таго можа і дабіцца. Ды ўшчэ, скажам, калі ў селянін спаець не будзе, а дапаможа яму, ды начин паноў падкурваць патроху.

— Дык кажаце, можа быць гэта?

— Ясна, можа.

— Дык вялікае-ж вам дзякую. А мы, прызнацца, сумняваліся крыху—як гэта можна, ды супроць закона? А войска нашто, а паліцыя, а жандары тыя, стражнікі. Дык яшчэ дзякую... От яно што значыць.

І Лявон пазірае на цётку Барташыху з такім выглядам, нібы хоча сказаць: «А што, я не гаварыў вам раней, хіба не па мойму вышла». Узяўши на плечы плужок, Лявон бадзёры ідзе да хаты і пазбітыя кіпці ног узімаюць на вуліцы цэльяя воблакі пылу.

— От што значыць, пагаварыць з разумным чалавекам. Яно і Сёмка не павінен-бы брахаць. Таксама хвацкі хлопец. Разумны чалавек. Але ўсё-ж можа быць. А калі й другі чалавек такой-жа думкі, дык пэўна-ж што-небудзь і будзе. Дай-жа ты, божа.

І Лявону Райку ўяўляюцца перад вачмі яго вузенькія шнуркі, дзе ўжо часам і касой не размахнешся, немаведама як і грэчку скасіць. А ратоў гэтых, каб на іх нарад, процьма.

Што год, то рот. Вунь і цяпер Лявонава жонка, гушкаючы малога ў калысцы, з трывогаю на жыбот пазірае:

— Не дай божа, ды двойня трапіцца, от будзе клопату!

— І радзімцы гэтых баб не забяруць. За якія год шэсьць, цэляя плойма саплівых... Але не бяда, быў-бы здароў, гэтулькі то клопату...

Як толькі цімнее, Сідар ляскік пакідае свой кардон, пільна аглядае дубальтоўку, падкладае свежыя пістоны і, трымаячи ў руцэ ружко,—ніколі, каб на рамень узяць—ідзе павольнай хадой. Ідзе ўнурыйшыся, сутуліўши ўсю сваю постаць і толькі порсткія вочы шыніпараць па бакох, ды старожкія вуши прыслушаюца да кожнага ляснога гука, да кожнага шорхата ў кустах. І хада ў яго спецыяльная. Не то, каб лесам ісці, там, дзе відно, а вот па лагчынах, па алешніках, па кустоўі, тропкамі тымі ваўчынімі. Каб лепш прыгледзець, учуть, каб налапам налящець, ашаломіць чалавека выглядам сваім каршукаватым. Так ашаломіць, каб і думаць было некалі, каб сама сабой без загада цюкнула ў мох, у сырную зимлю, сякера войстрай, бліскучай.

— Сапрауды, каршун, пападзіся яму, скuru здзярэ...

І здзярэ. Калі ўжо службыць, дык службыць, не ў жмуркі гуляць, павінен за дабро адказваць

І ні хто другі, а павінен ты адказваць. «І з двара прагаро як сабаку, калі заўважу яшчэ дзе пасечкі... У барані рог сагну, у турме як падлу згнаю, калі ды яшчэ што заўважу... А будзе ў парадку ўсё—аб'ездчыкам будзеш. А слова маё,—сам ведаеш,— цвёрдае слова». Так кажа Мацвеі Вільевіч, і ён свайго слова сапрауды трymаецца цвёрда.

Сідар ідае, вымае капшук, круціць цыгарку з самасяя свае гадоўлі, і, схаваўши ў кусты і нахіліўши да самай зимлі, прыкурвае ўпотайкі, каб не заблішчэла свято. Тримаючи цыгарку ў рукаве, паволі ідзе далей, туды, на гарбаху, дзе вялікі ўзгорак выпицца гарбылём гэткім, пазарос высачэзнымі ёлкамі, дубняком, а ўнізе раскудлачылася ляшчына і аж на вярсту якую малінік ідзе. Агрэст трапляеца дзікі, смародзіна чорная. Пах там заўсёды прыемны, нібы мёдам тым насычаны. І з гарбахі, калі прытулішся там дзе-небудзь пад разлапістай елкай,чувашь ўсё, што дзе дзеецца, аж па ўсяму лесу. Ці то воўк дзе галінкай трэнне, ці заскрыпяць калёсы дзе—кожны гук ляціць, не мінае гарбахі.

Сідар ляжыць пад елкай і выцягнуўши ногі—приемна так выпрастасць іх пасля хады—снue думкі свае, лесавыя думкі, карэжыстыя.

— Да хаты трысцен трэба дарубіць, ну ўпраўляючы колькіх дзяроў адпусціць... Ды справа не ў трысцене, зрабіць яго

не дзіва... А столь, а падлога, а печку нябось прыдзеца класі
ды грубку, ды каб так, як на хутарах бачыў—чыстая палавіна
была-б. Нябось і сам земскі начальнік, калі-б на паляванне з па-
нимі прыехаў, не пагрэбаваў бы і пераспаць у ёй... А гэта ўжо вер-
ны траяк. Канечне, можна-б было і карову каторую прадаць,
альбо й каня другога. Ды дзе гэта, каб у гаспадарцы звод дапу-
нічаць... Не грэх і спадлаваць крыху ў лесе, канечне, калі з доб-
рым чалавекам, ад якога і ў руку сёе тое перападзе. Вот-бы, скажам,
з Цымбалам. Увесь двор згораў, колькі тых шулаў эдных, а
колькі бярвенняў тых, калі перасынаў гумно... І ўсе без адбоя
Прауда, было колькі тых камлёў і адбоя, для прыліку больш.
Глядзі, у Сідара і карова новая, ацялілася вот вясной. А бермяно
у лесе ўзіць, што плюнуць. Адрэзаў ля самай зямлі, голле ў не-
тры куды, а самы пеньчык дзёрнікам прыкрыў—быў дуб і няма
дуба. Гэта калі на панскае вока... Яю, канечне, і ад кожнай ся-
керы эдабранай прыбыгак... плоціца кантора на колькі тых грыб-
няў. Але гэта ўжо слёзы. Не гроши, а слёзы. Ад іх на ногі не
станеш. Адна эдзнака, перад панам заслуга.

Думкі снуюць, абрызываюцца, але вуха слухае сваім чарадом.
Нейкая птушка з прасонні зашастала крыллем унізу ў лагчыне,
зацялёнка нешта ў сажалцы, дзе стаяць на берагу высокія, па-
нурывя, алешыны,—ис яначай вуж издаўся на той бераг. Ды ад
Дняпра, аж адтуль, дзе каміца павинна стаяць, чуваць лёгкія,
ледзь-ледзь далятночныя вось рыбы. Сідар аж тулава прыўзняў,
абапёрся на локці, сцяў дыханне нават, каб не ўпусціць гука,
прычым яго вызначаць. І зноў супакоіўся. Прымлёт, пачзў новую
цыгарку курыць.

— То дзеда Аміялляна паром. Калі нацягвае паром канат на
самай сярэдзіне Дняпра, рыпяць тады вот так злёгку, мілагучна
рыніць слуны ды кола драўлянае, за якія канат той прывязаны,
да берагоў умацованим. І сапрауды, вот і гамонка чуваць. Ляціць
галасы праз лес у начной вільгаци, праз туманы золкія. Крыклівы
голос эдзін, другі вот толькі бубніць: бум-бум-бум... Найначай
Аміяллян за гарцы сварыцца. Чалавек то божы: бульбу пяче, шчу-
пакоў плякыць... А да гарцаў спрыт мае... Як-жа, служба... Ты
гэта аднаму даруй, другому даруй, зганий каторы раз пасудзіну
нашармака—з чым-жа ў кантору з'явішся. Дужа на цябе пагля-
дзяць гады.

Ужо векі начало прымружваць—да чаго-ж дримота звалод-
вае—ды новы гук крануў Сідарава вуха і зусім у новым кірунку.

Ніто ступіца вось дзесці лясиула рассохлая, а вось зачапіуся падгерац за ламачыну, трэснуда ламачына. Аб сушнях відаць падгерцам трапіла. Прыйіпла да самай зямлі Сідарава вуха. Чуванець як гойдлюцца чіха, засирожна, па сухіх звонкіх карэннях колы, цяжка ступае конь, вот стукнуў канытом па карчы, дзынкула агоса, мусіць зачапілася вось за што-небудзь. Цішыня з хвіліну, а потым ізою нібы шына бразнула. Няма чаго сумявацца, злодзі едзе, злодзі лесавы. І суне гад, аж на самы мысок, туды, на бераг Дняпра, на высокіе абрывісты бераг, што падставіў свае высокіе грудзі рацэ, пасунуў яе далёка ў бок прымусішы зрабіць вялікую паваротку. На беразе дубы растуць, адборныя, стромкія дубкі—прадае на млыны пан, пакрысе паходству. На ўсякую патрэбу можна ўжыць дубкі тыя.

Сідар прыўстает пад елкай, апраўляе адзежынику, дубальтоўку і спяшаючыся ідзе да мыска, ірадзіраючыся праз каржакаваты хваёвы парасік на балазянішчы. Ён крадзецца, выгінаючыся як кот, і чым бліжэй падыходзіць, тым пікей прысядае яго тулава да зямлі, а самі ногі нібы пльінуць па мхах, па сушменю, па коўзкаму насцілу хваёвых голак. Плаўна гойдающа імечы, сзгінаюцца рукі ў тахт хадзе, каб-жа не бразнула дубальтоўка, не задзела руляй за дрэва. Ужо радзеюць дрэвы, бялее туман над Дняпром, ужо відны самы рог мыска, відны пянькі ад купецкай высечкі.

Натапыраная, настарожаная постачь Сідарава сныянецца, далёка выцягваеща ўперад шыя, ды широка ўцягваюць паветра грудзі. Хоча нюх пасобіць слуху, дапамагчы вачам у начной лесавай цемры. Бяручи на згатоўку ружко, Сідар рушыцца ўправа, да берага, туды, дзе цямравее нешта ля вілаватага дуба. Ён пераступае з ногі на ногу, на хвіліну спыніца, высуне з-за камля сваю шапку-кучомку і зноў далей.

— Іш ты, каня прывязаў ля грабіны... Пастой-жа...

І калі дзесці там сарамліва і нерашуча цепнула сякерка па дрэву—гук захліп у дрэве, змягчэў,—нібы лётам савы кінулася чорная постачь з-за дрэў туды, дзе цямравее нешта ля вілаватага дуба.

11

За хляўчуком пад паветкаю дужка-ж спаць добра. Узложыш на калёсы сена ахапак, дзяружку наверх, падушку—на што табе тыя пярыны. Ні прус цябе тут не джгне, ні блыха не ўкусіць, а ні

той задыхнечы хатний, млюснай. А тут табе пекната: патыхае мя-
тай паветра, з гумна нясе пахам сенным, густым, хмялёвым, і
сама пярына тваі—мурагі сонечныя, квяцістыя. Ляжыш і нібы
ты ў баразёнцы дзе, і аўсы звіняць, ціхесенька так да шчакі да-
кранаюца вусамі калючымі, то вятрыска гойдае іх, калыша.
Трымцяць у аўсах канапелькі, званочки, дзесці там высока, вы-
сока заліваецца жаўранак, на сонцы купаецца.

— Дужа там жаўранкі. Бач, вірзецца што...—і ўсміхнуўшыся,
Таццяна паварочваецца на другі бок і ўглядаетца ў грушу-дзіч-
ку, што расце на дварэ Агапкі-аднавочкі. Разгалістая груша, на
ўвесе двор разраслася, адных тых лежанак колькі гарцаў набірае
Агапка і колькі дае потым бабам на ўзвар, на салодкі ўзвар па-
радзіхам.

Рыпнула квортка ў Агапкі, вот павярнулася закрутка—мусіць-
то Аніс дахаты прышоў, з пагулянкі. І добры, здаецца, хлопец,
на работу цяглы, але нейкі дзіўны крыху. Нібыта з нейкай чар-
ваточынкай. Усё ў яго не даладу—абы дня пражыць да ўгодзе.
Каб каня, скажам, иабыў, ці калёсы там новыя прыдбаў,—дык
дзе там. Ці з хлопцамі ў карты праиграе рубель зароблены, а то
й праце часам. А калі п'е, тады-ж дужа матку лае, што над ён
толькі ні вычварае. «Пупарэзіца ты, знішчыцельніца рода чала-
вецкага. Адышлі, погань, з воч маіх. Вот скажу людзям пра бры-
ду тваю, пра заніцію тваю брудную... Вот скажу, чаму Палажка
сохне, белага свету не бачачи праз твае басурманскія руکі...»
Чаго, чаго толькі не нагаворыць. А як жывучы па суседску, дык
яно ўсё і чуваць. Ниўжо такі дзяўкі ходзяць, каторыя гэта...

За гумнамі дзесці зарыпелі калёсы. «Бач, ты, чалавечча стара-
ецца, у лес мусіць пацягнуцца, няйнічай...»

— А ці прыдзе ўсё-ж ткі...—з'яўляецца думка.—Павінен
прывесці. З наўгода ўжо, як увачавідкі ад усіх дзявок да яе заля-
цаецца і ці на йгрышчи то, ці так на пагулянках дзе, ці
на вуліцы... І нішто хлопец, асабліва-ж гэтых вочы сінія, да
такі сукрысты чуб русы... Нішто хлопец... Толькі ці я-ж раўня
яму... Ці бабылкавай дачцэ ды каб замуж гэта... ды за каго? За
Банадыся старастава... Унь у яго і брат, кажуць людзі, ужо ахві-
цэра заслужыў... Хіба-ж то раўня... Ды паспрабуй Хядосу скажы,
што сын яго да Таццяны чэпіцца, на віду яе мае, ды 'шчэ ўсур'-
ёз—такі-бы гармідар узняў, не паздаровілася-б і Банадысю...
Хіба вот Наставчка Палажкіна... Дык то-ж цялушки, дальбог, ця-
лушки, вот толькі ё ведае вочкамі міргаць ды чырванець па са-

мые вуши. А Банадысь нішто. Прауда, крыху заціхі, калі што, не зусім такі, як бацька. Той як усярдуе, дык такі-жа гарачы, хоць ты запалкай да яго дакраніся—загарыцца... А гэты ў матку мусіць пашоў... І асабліва-ж чуб, вісіць вот так, цэлым рогам закрученым над вокам, над сінім.

Таццяна з прыемнасцю выцягвае ногі і, прыжмураючы вочы, прыслушваецца, як тахкае кроў у краминным целе, як разліваецца па ім хмялявая млявасць, якая напружвае цела, прымушае яго дугой выгінацца ў салодкіх пацягунчыках.

Але вось зашорхала нешта ля парканчыка ля хлева, стукнула аштакеццінай. Чорная постаць выныриула ля калёс. Таццяна ма-учыць, духі ўцяўшы,—няхай вот пашукае.

Хлопец соўдае рукамі па калёсах, вот на яе патрапіў, скапіў пад пахі, казыча.

— Кінь ты, Банадысь, дурыкамі займацца...

— Эге, каго яна чакае, бач ты яе...

Таццяна не бача, але па тым, як гарачымі робяцца вуши, адчуввае, што ўся чырвоная.

— Чаго гэта ты, Аніс? І не сорам табе, дзе-ж гэта твае вочы, Хіба ўжо не хапае табе Аўгінкі Мяллавай...

— Цішай ты, дуриая.

— Ды што там цішай. Дык чаго-ж гэта ты?

— А дай, думаю, суседку папужаю, бачыў, як мясцілася ты на калёсах. А яна ўжо брыкаецца...

— Да я... што я... Ідзі ты ўжо, Аніська, адкуль прышоў... Простам цябе прашу, да душы-ж, спаць хочацца, а ты, валакуга, шевянда-шся вот, як кот той марцовы...

— Ну, годзе табе, Пайду ўжо вот. Не буду табе, значыцца, перашкаджаць. Ды й навошта добрым людям шкоду рабіць. Але толькі, калі ты на Банадыся думку маеш, дык па суседску не раю, дальбо не раю... Калі там што якое, дык хіба табе карысць якая... Калі й на ўме яму што, дык хіба каб толькі пабязуліць. А калі ўсур'ёз, калі ў яго сур'ёзны да цябе інтэрэс, дык бацька яму такіх інтэрэс на хрыбту пратіша, што ён і дзесятаму закажа. Дальбог-жа, вот-жа павер мне...

— Дык кінь ты, Аніська, а сваімі інтэрэсамі, спаць вот дай, міс-ж повідіну трэба на поле ісці.

— Ну йду, йду, дабранач табе...

— Не прыдзе мусіць... Толькі для хворсу пэўне днём як смала чаніўся. Ну й што-ж, падумаеш... Няхай сабе і не йдзе... Не

було-б то клопату... Высплюся хаця...—павярнулася ніцма на падушку.

Але спаць не хацелася. Перавярнулася на другі бок, плюшыла вочы і ніяк не магла іх прымружыць. То мулка нешта здавалася, то здавалася, нібы казюрка тая ў сена ўвабралася, шар-хаціць вот пад падушкай, пад вухам самым, не дасі ёй рады...

І калі прышоў изрэшце і Банадысь той, неяк не было ўжо таго чакання, нейкае тае радасці, што раней была. Прышоў, ну, і няхай. А ён адразу юрк пад коўдру, прытуліўся да боку.

— Ты-б ужо хаця боты здзеў, усе пальцы мне здратуеш падкоўкамі...

Устаў, засопшыся сцягваў чабаты, бразгатаў драбінамі калёс.

— Да цішэй ты хіба, ніўклюда...

Калі-ж ляжаў ужо ли бока, моцна, моцна прытуліўшыся і паціскаючи яе рукі—адлягло ў Таццяны на сэрцы, цяплей яму зрабілася. «Ага, усё-ж-ткі прышоў, не зрадзіў, какае ўсё-ж...» Шапталіся пад коўдрай, міланаліся, абменьваліся гарачымі пацалункамі, такімі гарачымі, што аж сэрца заходзіцца і нібы ляціш, ляціш у бездзяне тое, а якое, ліха яго ведае.

— Я-ж цябе ад тройцы самае вот-же як люблю,—і ўціскаў так моцна, што зайнама аж дыхаць.—Як пагляджу на цябе, дык у мяне й ногі так і млеюць, вот на зямлі не ўстояць...

— Дужа там... Дзіўлюся я, колькі ты разоў на зямлю падаў...

— Да ты не смейся, Таццяначка, праўду кажу, шчырую праўду.

А сэрца ў самой гарыць ліхаманкавым агнём, пячэ, апальвае, пруткім целам да яго тулыца, захліпаецца пацалункамі моцнымі. Ды шэнты гэтый лезуть у душу не просічыся, пасцілаюць у думках пухавым надзеі, снчуюць у мярэжавах, кволіць цела да ўпрослівым словам, хмілявым.

Хмелем кружыцца голаў і адлятаюць кудысці і падушка і хляўчук і павіслыя над галавой латы страхі. І вот тая дзічка, ігрушка суседская бабкі той Агапкі-аднавочки, бабкі-нагаворшчыцы... І ў гародчыку відаць, як звесілі долу свае шапкі росныя, шапкі жоўтыя сланечнікі—вот семак тых лузаш колькі будзе. Зірнула на сланечніка яшчэ раз і заплакала—ціха, у падушку.

— Дык чаго ты?—і голас такі звычайны ўжо,—столькі то клопату. Ды што я кажу... прабач, даражэнская, я-ж свайму слову

гаспадар... Дзіва-то, дзе ты бачыла, каб гэта хто да вянца закона трymаўся, пост блou....

— Ідзі ты, дурыбала...

— Да чаго ты ўсамдзеле? Я-ж табе не абы як кажу...

— А як у салдаты цябе вот возьмуць, што я рабіць тады буду?

— У салдаты? Гм...—і ўжо цішэй:—не возьмуць мяне ў салдаты.

— Хіба ты святы, ці што, каб гэта не ўзялі?

— А вот і не возьмуць. Німа такога закона, каб бралі...

— Чаму-ж гэта так? Хіба пан які з цябе вілікі, каб гэта да не было закона, каб бралі яго...—перадражненне ўжо Таццяна.

— А таму й не возьмуць...—і шэнтам зусім:—Грызъ я сабе зрабіў, пашкодзіўся крыху... Спецыяльна да Агапкі хадзіў знаком. Бацька унь пудоў пяць збожжа аддаў, ды сала ішчэ колькі...

— Ты?—і ў вырачаных вачах Таццяны ні то грэблівасць, ні то здзіўленне.

— А ты думала, гэта страшна? Раз, два і гатова... Па беламу билету назусім...—хваствіва кажа Банадысь.

— Ах-жа ты, слімак-жа ты гэтакі... кілаваты... Каб-жа то знацё... э, божачка-ж мой...

— Што гэта табе зарупіла?

— Ідзі ўжо ты... Чуеш ці не?—і рукой пад бок:—Табе кажу, што не—развідніяе ўжо, людзі ўбачаць, айда дахаты...

Банадысь торапка нацягвае чобаты і, суха развітаўшыся, з вінаватым выглядам, пібыта сабака той набіты, адыходзіць ад калес і няёмка лезе праз парканчык.

«Гладзі, каб не распароў...»—хоча сказаць Таццяна, але толькі махнула рукой. «Няхай ужо, чорт яго бяры... Што будзе, то будзе...»

Спаць ужо некалі. На ўсходзе чырванее паўнеба, замітусіліся птушкі па агародах, мыкаюць па хлявох каровы—хутка затрубіць пастух Валодзька, згняючы тавар на выган.

«Уставаць хіба... Вот-же слімак...»

— Дык жывеш, кажаш?

— Вот-жа бачыш, жыву тым часам. А як пападдэя твая?

— Ды трасе ўсё кудламі, няма на яе пагібелі, на праскамідью...

— Што?

— Ды гэта я так...

— А поп?

— А што яму кабілю дзеенца... Прыходзь вот хаця падвечар.

Вечарам сядзелі на бярвеннях ля папоўскага змбара, цытары пакурвалі. Напрэй часта сплёўваў, закрываў вочы далоняю—закурыў вот так, за кумпанію, не дужа ён, каб на табаку гэтую быў ласы. Вышаў на ганкі поп, носам нешта пачмыхаў, у садок прашоўся яблыка сарваць.

— Ну, дык як-жа, хлопцы,—занытаў, каб сякое-такое з людзмі абыходжанне мець.

— А так-жа, бацишка...—у тон адказаў яму Андрэй.

— Курыце?

— Курым.

— Ну, дык і я закручу,—і пашоў ізноў дахаты.

— Нуў-жа поп у цябе.

— А што?

— Ды дужа, ведаеш, нейкі такі... ну, ведаеш, не як людзі тыя...

— А чаго ад яго хацець, поп папом, як і ўсе папы...

— Ці праўда тое, жвенькаюць людзі, дужа ён жыла вялікая і з пападдэй у рожкі заўсёды. І за што? За яйцо якое, скажам.

— Ды яно й пападдэя яго варта: чабат чабату пара, дужа нам аб іх клопат мець.

— Ды гэта я да слова так...

— А як табе ў Цыбалы? Прыціскае?

— Як табе сказаць... У людзях—не дома, не ў бацькавай хаце. Яно паўсюды смак аднолькавы. Дужа не расперажыцся, каб гэта з ежаю там, ні то што з прысмакамі. Але столькі тae бяды. Галадаваць не даводзіцца. Вот да працы што—дык іншая справа. Так і трымціць, так і трымціць, каб гэта залішнюю хвіліну якую не праседзеў, лішнюю гадзіну не праспаў. У свята і то знаходзіць прычэпку—то коняй папасуй, то едзь куды, цi што. Сына-ж шкадуе зранку будзіць. Адзіны-жа сынок, як-жа, няхай выспіцца ў нядзелю. Каб сказаць, што задужа ён яго

бязуліў, дык не, прыганяе як след да работы. Што казаць, цяжкі чалавек, жывасілам з цябе сокі цягне... Вот, Андрэй, кажуць, набор будзе хутка. У салдаты прыдзеца ісці нам няйначай...

— Ну, дык і пойдам, дужа мы тут страцілі што, або сказаць—бацькоў кінам, матак. Трэба вот толькі старацца, каб у часць якую адну трапіць. Усё-ж весялей будзе...

— Ды яно так, ведама, весялей... Толькі вот хацелася-б мне і дужа хацелася матку пабачыць. Не ведаю толькі, у якой яна воласці цяпер, у наймічках нейдзе, ці то ў двары, ці то так дзе ў гаспадарцы. Ды сястру вот Марту.

— Сястра ў цябе Марта?

— Ну, так... У Варкалабаве дзесці, у манастыр аддала матка служыць...

— У манастыр, кажаш? Марту ў манастыр?

— А што ты дзівішся? Такая-ж работа, як і ўсюды... Абы руки...

— Ды не, я не аб гэтым... Я..., ведаеш, вось аб чым... А колькі гэта гадоў тваёй сястры?

— Гадоў шаснаццаць павінна-б быць...

— Шаснаццаць, кажаш? А з сябе яна якая?

— Да хіба ты ведаць будзеш, якая яна... Вот, русявая такая дзяўчына, нос крыху як у цябе, кірпаты. Не задужа каб, а так, трохі. Ды што я кажу, я сам бачыў яе бадай што гады са два тamu назад... А цяпер ужо дзяўчына нябось. Ды што-з табой?

Андрэй скача на аднай назе, вось зачапіўся за дошку, перакуліўся—аж увесь у трэскі тыя абраўся, то-ж чалавека нешта ўзяло... А ён ужо да Напрэя.

— Братачка. Каб-жа ты ведаў? Дай-жа хоць чмокну цябе, гад ты бялёсавокі...

— Ды йдзі ты, што я табе дзеўка тая злазіся, чэмэр вот знейкі ўссеў на хлапца...

— А вот адгадай?

— Ідзі ты ўжо, адгадніка якога знайшоў.

— Дык ведай-жа, груздзіла ты гэткая, сястру я тваю ведаю, задаўбенъ.

— Ідзі, ідзі, вярзеш чорт ведама што.

— Вярзеш, кажаш? А ну, давай брацца... Ну, на траяк?

— Вот як лузну цябе па патыліцы, дык будзеш ведаць, як з траякамі ў такія жарты пускацца...

— Ды не жартую я... Вот, бэхала, ахвота мне жартаваць этабой. Цябе дурнога трывожыць. Кажу я табе шчырую прауду. Вот няхай я з месяца не ўстану, калі мне маніць уздумаецца. Такая вот русая. Вочы ў яе яшчэ карыя...

— Мала то воч карых. Дзе гэта бачыў ты?

— Да ў капліцы-ж, на крыніцы святой. У манаушак тых праскамідных, вот зануды. А чыя капліца? Манастырская. І Марта там з манастыра.

— Ну?

— Вот табе й ну. Яничэ палец у яе на левай руце крыху-кравы. Вот так, кришачку.

— Ты гэта саирауды?

— Вот иадаубенъ той... упраецца як конь паноўскі—ні тпру, ні но...

— Дык, братачка, хіба-ж яна і цяпёр там, у капліцы?

— А то дзе-ж яна будзе. Трэба толькі як-небудзь вызваліш яе адтуль, ад тых качарэжак. Ну ў гадыні, ну ў падлы, свет яшчэ не бачыў такіх. Паглядзіць на цябе вокам, як шылам праткне.

— Дык калі-б гэта ўбачыцца?

— А давай на прыстол хая, там-же службу правіць будуць, з крэсным ходам пойдуць...

Хлопцы хадзілі радасныя, ускавливаныя. Дзяліліся думкамі. Выкладалі планы свае, меркавалі, як яно каб найлепей.

— А ў цябе, як, Напрэй?

— Гэта ты аб чым?

— Ды вось аб дзеўках я? Ниўжко гэта не маеш, каб... Ну, каҳанкі свае?—«і да чаго запытаў»—падумаў сам.

— Каҳанкі? З якой гэтай прычыны на цябе турбазья такая нашла? Дзе ты іх возьмеш, каҳанак? Хіба на парабка якая пазайдзросініца?

— А чуу я, нібы з Макрыдай ты... Ці то прауда?

— З Макрыдай... Яшчэ што выдумай... Яна-б і нішто здаецца... Крывая тым часам... Ды хіба-ж Цыбал папусціўся-б, каб дачку сваю з такой гаснадаркі ды за якога прахадзяшчага, за парабка, скажам, аддаць. Уга...

— А ўсё-ж?

— А вот табе і ўсё-ж,—эмбічаў Напрэй.

— Ну, дык глядзі, на прыстол абавязкова ўдвяж пойдам.

— А то як-жа...

— І пануры Напрэй куды весялейшы падлыпаў да Цыбалавае хаты і, забраўшыся ў сенцы, нават пазабыўся пашукаць гладыш з кіслым малаком. Ён распрануўся і адразу ж улёгся на свой рыпучы ложак, што зрабіў сам з старых шалёвачных дошчак з старых Цыбалавых запасаў.

13

Сцягнела ўжо, калі Хвёдар Жаранок зашоў да Лявона Ражка папрасіць на заўтра кания, бабкі тым якія з поля зvezді. Колькі там і жыта ў яго, але не зімаваць-жа яму ў полі: дожджык падмоча, і каровы парасцягаюць, што пусцілі даўно насвіцца па іржэўніку. Лявон пад паветкай ли калёс поркаўся, колы падмазваў.

— Нешта ты, шане-Лявоне, на нач стройшся куды, ці што?

— Да вот, каб на яго ліха,—дзе яно вузка, там і трышчыць—гумно-ж вунь, цэлая сіяна ды ля самае ёуні зусім-жа рассыпалася, да таго-ж спарахнелі шулы. І страха ледзь-ледзь ліпіць, таго і глядзі пасунецца... Дзе ты тады з хлебам дзенеўся, ды й сена-ж я ў гумні кладу. Трэба вонь шулаў тых з пару якую прыдбациь да й сахор не шкодзіла-б. Яно-б усё гумно перасмычаць трэба, ды дзе ты агораеш яго, гэткую слу работы адразу... калі і хату толькі скончыў. А тут, чуне сэрца—придзеца-ж і ў салдаты падацца. А што баба тут зробіць? Дык дзе-ж гэта дастанец цяпер лесу гэта? У напоўскім ляску, каб купіць, дык там-же адна хвоя, а хіба ў изнікім дакунішся?

— Ды яно так...

Лявон здымай колы і засукаўшы рукаў зребнай сарочки, старанна квэцаў каланіцай па восях, змазваў ступіці, нават заўвядзкі і тыя паквэцаў—каб-жа нідзе не рынелі часам. Узяў колькі карцэў вады, лінуў у дзірку са шворнам, пад надушку...

— Эге, да ты, браце, рыхтуешся няйнай як да панская лесу. І вада, браток, табе не дапаможа. Хоць яно й не зарыпіць, але ўсёроўна спаймае... Спайма-а-е... Дасціны гад гэты Сідар, нібы нюх у яго сабачы, ці што... Галля якога воз і то ўчуе, аберне... Вот недзе сатану пан зайдзе, чысты табе сабака...

— А мо' і не ўчуе... Хмарыць бач нешта, а можа і дождж пойдзе тым часам, няўко-ж яму вочы выцязуць, каб на пемрадзі гэтай перціся... А мне што? Як ні круці, дык трэба ехазь... На жывыя руکі хопіць, як той казаў, муки... Ні дзе дзенеўся.

— Ды ўко-ж... Няхай шанцуе, Лявон... А ты-б мо' заўтра

кания мне даў? Базы са два там жыта ў мяне на шнуре—трэба-б
иму ўжо мейсца даць і з поля прывезці...

— Дык хіба пасля паўдня. Тады і прыходзь ужо за канём...
Бо да паўдня буду я сам звоець...

Лягоні прывязаў вяроўку, сунуў сякеру за пояс, на неба зір-
нуй яшчэ раз.

— Каб-жа то, божа, дождж... А мо' й нацягніе як, вецер, бач,
які свежы, і хмарыць. Дык адчыні, Хведар, весніцы, думаю па
загуменню ехаць.

Хведар прайшоў яшчэ колькі з Лягонам, і калі той выехаў
за гумны, павярнуў на сцежачку па агародах і пашоў да хаты.

— Каб-жа яму ўжо собіла як... Чалавек, можна сказаць,
дужа чуллівы, аб бедным чалавеку заўсёды спагадае. Дзіва,
сам як рыба б'еца, ледзь кзня вот набыў.

Лягон ехаў паўз пожні, паўз рачулку, якая падзяляла мя-
стэчка на дзве часткі. Тую, дзе базар, дзе ў большасці і яўрэі
селянца і тую, дзе сялянскія сялібы,—і звалі тую частку звы-
чайна сялом. І тая і другая часткі мелі аднайменныя назвы і
падзяляліся хіба вот толькі гэтай рачулкай. Вады ў ёй у лета
засушлівае—кураняці перабрысці, ну а вясной, ці павосені там,
калі гоніць паводку з Дняпра, тады й нібыта рэчка сапраўдная.
на чаўнах можна плыць. А так хіба вот толькі калдобіны ды
вымоіны пад лазовай парасцю. Забаўка дзесяцям улетку—ракаў
мацаць па карчах, цялёнкацца па вадзе.

А вот і паваратка ў лес. Дарога пашла ў гору, праз пясча-
ныя бугры, паросшыя пырнікам і быльнёгам, да шчавелем кон-
скім. Хутка павярнуў на сцежачку, што хавалася ў каржакава-
тым дубовым парасніку—падасінавікі тут нішто растуць, трапля-
юцца і баравікі часам. Лягон злез з калёс і, прывязаўши вожкі да
біла, павёў каня паволі, асцярожна. Вылайўся паціху, калі стук-
нула кола аб камены. Калі пад'ехаў ужо да самага мыска, спыніў
каня, доўга прыглядзеўся да начнога цемрадзі.

— Вот там павінна-б, здаецца... Харошы дубок, стромкі такі...
колькі то раз вока на яго стрыў, але ці ты дабярэшся часу. Вот
і прыкметы тыя, выварацень ляжыць, коліс та дуба палажыла
навальніцай... А ля дубка грабіна маладая павінна быць, ня-
тойўстая.

Пахадзіўши навакол дубка, пастаяўши з хвіліну, памерка-
ваўши, скуль вецер, Лягон доўга і марудліва прывязаў каня ля
грабіны, кінуў яму сноп аўса, няхай наядаетца, моц набірае.

І потым ужо да дуба. Удары ўзліску абушком па ім, зазвінену ядрана так, на поўны звон. Нібы не з дрэва дуб той, а з медзі літы.

«Важнецкія шулы будуць...»

Мякка ўелася сякера. Затрымцеў яшчэ больш дуб, лісцем зашастаў, нібы скінуў з сябе сон свой ночны. Вылецела і ціха, без шолаха таго, паліцела ў бок птушка нейкая, сякеры напалочаная.

«Сава, канечне...»

Ужо цюкнуўшы колькі раз па звонкаму дрэву, разышоўся Лявон, каб даць поўны ход сваёй сякеры. І не паспей размахнуцца як след, не паспей падняць сякеры вышэй галавы—толькі-толькі сабіраўся крэкнуць «га-а», як сама сабой выпала сякера з аслаблых рук і, дзынкнуўшы аб дубове карэнне, бразнула ў бок. Рукі трэсліся і ўсе вышэй, і вышэй узімаліся дагары.

«Вот табе і новыя шулы... Даспей такі гад, выжла гэтае паганае...»—мільгнула ў думках і знікла. Сэрца сцялася, затахкала ў грудзях, ablілося крывей гарачай, крыўдаю распаленай, жыткаю той незадачлівай.

«Шанцуе-ж каму, ды не мне...»

Супроць стаяў чалавек і, выцягнуўшы шию наперад, сіліўся зрэнкамі праглынуць цемрадзь, распазнаць незнамага. Лубальтоўкаю грудзі падпёр.

— Калі што, дык як падлу падстрэлю, так і спячэшся.. А ну, здевай сякера... Так... вот так...—Узяў сякера, за драбінкі паклаў.—А ну, ідзі, хамут здымай...

Рушыўся было Лявон, але стаў. «Як гэта хамут? Абязручны каб чалавека, да ў самы-жа час гарачы... Ды дзе гэта відана?»

Чоризя посташь рушыла да каня, ды хамута вот ззвіхаещаца.

— Не руш... Не руш, я табе кажу... Хамута, кажу, не руш...

— А гэта ўжо табе не бабай камандаваць. Не на печы сваёй распараражца. Тут табе лес панскі і я над ім гаспадар.

Лявон прасіцца пачаў. Здзей падзёртую шапку-зімоўку—вымияў колісці ў салдата на яйкі,—мяў яе ў руках, сутуліўся, згорбіўся, і слова тыя ліліся нібы ўсплыя слёзы на жвір, на каменне, на халодную восенскую зямлю.

— Бра-а-тачка! Будзь-жа ты родным таткай... Не руш-жа хамута, не чапай яго, бо ён і так ледзь ліпіць... Алдзякую ўжо... няхай мянене гром разаб'е, калі не аддзякую... вот биры ўжо сякера, ну, няхай сабе й штрап... Толькі-ж зачым табе хамут?

— Уга... Колькі вас такіх? Як папаўся, дык шоўкавы... штран...
Тут, голуб, не штрапам пахне, а злведаеш і суда... Вось як па-
пацягаюць...

Лявон прасіў і цяжка рабілася дыхаць—вялікі камяк падкат-
ваўся пад самае горла, сціскаў яго, придушваў, ды напінаўся
рукі, усю кроў, усю моц згняючы ў здрэнцьвелья кулакі. І калі
заўважыў, як развязваецца хамут, тады кінуўся, колькі было
сілы, на гэтую агідную чорную постаць.

Конь вушмі толькі заштаў спалохана, кінуў перабіраць зусі-
ную салому і пераступіў з нагі на нагу.

— Дык ты так. Пастой-жа...

Чорная постаць да ружжа пацягнулася, што стаяла ля дугі
прыхіленае. Але не паспела даціць. Паліцела потырч ружжо, у
бок, у карчэйце.

Каталіся клубком па зямлі, упіваліся жылаватыя рукі ў світы,
у твар, у сырую зямлю. Пад самыя калёсы падкаціліся. Ужо за-
хапіў Лявон рукой за горла, сіпіць той, выслізаеща з рук, выгі-
наеца вужакаю. Дзесьці адзаду сякера ўпала з драбін. Намацала
же рука Сідарава, прыліпла да яе, як п'яўка тая, як слівенъ. На-
магаўся ўсё з-пад калёс каб, на волю каб, на мейсца раўнейшае
І калі адкаціліся крыху, злаўчыўся рукой свабоднай і апусці-
з размаха.

Стукнула глуха. Ды нібы юльдзінка тая пад нагою хруснула.
Да захрапло на зямлі, усё цішэй і цішэй...

Устаў, хістаючыся. Дэўга глядзеў як утароплены ўніз.

— Божачка, як-же трапілася гэта.. Ці то думаў, каб на
смерць... А мо' й лені, што на-смерць..

І ўжо больш інірозы—свежы вечер твар распіцелы астужнү
Задлісія думкі ў камяк, ды ядраныя, ясныя:

— Не забінаваціць нікто... На службе-ж я... Скажу, нападаў
на мяне... Але колькі па тых судах пацягаюць... Колькі той звя-
гніны... Ды людзі—сабакі божыя, жыцця не дадуць. Людзі—
ворагі: заб'юць, спаляць, на асіне павесяць на чорнай, у бала-
цянія нетры засягнуць... Так... у балацянія... Трэба, каб не было
гэтага...

І рапушча скіліўся. Асцярожна ўзяў рукамі за гэтыя падаткія
змякчэлівы ногі і пацягнуў праз карчэйце, праз папараць, туды, на
бераг высокі, дзе пад кручай віруе вада, разбягаецца круцёл-
камі пеннымі, не змаўкае ні днём, ні ўначы—пазалетась тут сома
злавілі...

Пра сюка чамусці ўспомніў...

Засопішыся, напружыўся з астатніх сіл і перакулі гэтая цеплае, дрыготкае яшчэ... Прыслухаўся, як глуха бойтнулася ўнізу, пялёнснулася... Не спяшаючыся, пашоў назад. Шапка над ногі трапіла. Ягоная, кручок вот намацаў.

Дастаў сякера і ізноў из бераг. Размахнуўся і кінуў туды сякера і шапку, роснью ад травы, халодную, зябкую...

Запрог каня. Паклаў зусінае недаседдзе ў драбінкі і павёў каня, каб на дарогу яго выправіць, каб сам-бы дацягнуў да хаты калёсы.

І толькі тады сконцюся, што без шапкі ён. Падагнаўшы каня, вірнуўся на старое месца. Начало ўжо брацца на відно. Доўга лінішпарыў па кустах, па карчэйі, хадзіў па самы бераг, пільня прыгляджаўся пад кручу, але шапкі знайсці не мог. І садніла на душы—такая-ж дабрэнная шапка, пазалетася пашыў толькі. Спецыяльна зайца выслежваў, колькі лапцёў адных збіў, пакуль-ж даспей яго.

— Але столькі тae бяды...

Сутуліўшыся пашоў на свой лесавы кардон.

Ваўчынымі тымі сцежкамі, каб не стрэць, каго, чалавека не стрэць.

Бо людзі-ж—сабакі божыя.

14

Колькі то год жыў Трахім Савун у фольварку, у фольваркавай каце. Меў карову сваю, подсвінкаў. Панаставіў катухоў за хатан і тримаў там жывёлу сваю, статак свой завадскі, як абзываў ён тапавухую свінню з парасятамі, ды падласую карову кругтарогую. сёмым ці то восьмым ацёлам. Па рагах узрост дзяцей вызначаў. «Ганька вот на другой зарубцы радзілася, значыць, шосты год пашоў, а Піліп вот на шостай—поўзае яшчэ на падлозе, ужо на аднай назе прылаўніўся, падкіречыць яе і соўдаенча з кута ў кут, кацянё ловячы». Лявончыку-ж не было зарубак, хлонец ён ужо хоць куды, дзякую заглядзінца. Ды й рука ў яго—златыя руки—даўно на зрубах працуе, ды й калі тонкую якую работу трэба, ён і тут майстра адмениць, найлепшы данаможнік бацьку.

Сам Трахім за кучара служыць. Ці правільней—служыў. Бо які з яго кучар ужо, калі й вожак тых не стрымасе. Як папала рука над бервяно, слабець стала ды нейзаметку сохці. Даглядаў

кояй, а часам, калі якая работа спешная, то шоў і з сякерай.
з долатам, з шархебелем тым.

І, из табе,—нашанцавала.

Яшчэ з вечара ў кантору паклікалі.

— Маен разлік атрымаць. Ды загадаў упраўляючы, каб хутка-
ж хату вызваліў, мае ён другога нарабка наняць...

Сказаў гэта канторшык, ды пачаў перад аскалёпкам люстэрка прышча на шнаце выглідаць.

— Чаму-ж гэта?—запытаў Трахім. І ногі гэтак адразу па-
слаблі, прысёў на лаву.

— А гэта ўжо, браце, мне невядома. Ды хіба табе не ведаць.
Чаму-ж гэта аж за месяц ды два кані здохлі? А панская кабыла
звергла? Чаму-ж гэта, я пытаю?

— Прычым тут коні, яны-ж ужо, падлы, старыя... Калі то на
скuru збіраліся прадаць... А кабыла... Ці мала тых выпадкаў
бывае. Прычым-жа тут я?

— А вот і прычым... Загадаў пан упраўляючы, я табе й кажу.
А ты ўжо рабі як хочаш... Гэта ўжо не мая справа.

— Яно відаць, што не твая... Вылівак ты панскі...—сказаў
і вышаў паціху.

Канторшык доўга глядзеў услед, нешта хацеў яшчэ скажаць,
вылаицца хацеў. Але, не добраўши слова, выцяг гадзіннік,
паслухаў, паглядзеў, як сиротна ходзіць сэкундная стрэлка.

— Іш, круцёлочка... Важлецкая работа...—і палажыў у кішэню.

І вот чакае ўпраўляючага Трахім, сядзіць у Ганніным пакой на
кухні. Тая чабатом самавэр паддувае, завіхасцца ля талерак.

— Жарэ?

— Кушаць ізволіць...

— Як у прошыму прэ?

— Ды яно што казаць, вялікую маюць ахвоту пакушаць...
Не то, што мы: цанэ-ланэ, ды хмызь ад стала, каб хутчэй-жа за
працу. Па цэльных гадзінах кушаць ізволіць...

— Дык ты ўжо скажы, як скончыць, прыме няхай. Па справе
вот...

— А па якой-жа такой справе, пане-Трахім?

— Звалініе...

— Ды што ты? Хіба то можа быць, каб чалавек колькі то
год петаўся, петаўся, ды потым гэта ні з чым і—выйдзі вон...

— Так-же яно выходзіць...

Нізка пакланіўся Трахім, калі ў пакой зашоў. Упраўляючы мармытаў нешта, перабіраючы на талерцы вішні.

— Дык я да вас вот, панок, да міласці вашае... Як-же гэта так, панок?

— Аб чым ты?

— Ды як-же гэта, кажу, каб-же без работы, ды яшчэ і без хаты пакінулі? З дзецьмі як-же міне быць, ды гледзячы зіме ў вочы?

— А-а... Гэта ты... Так, так... Дык вот, голубе, сам ты бачыш, сівееш ужо. Ці з цябе-ж работнік які... Другога каторага я-б пад суд аддаў, за коні, да за кабыту...

— Даруйце, ваша міласць, яны-ж самі...

— А калі я кажу, дык табе не грэх і памаўчаць было-б... Дык вот і кажу, з другога-б я загадаў скuru сагнаць... Ну, а цябе, так і быць, пашкадаваў ужо, з-за дзяцей, кажу, памятай гэта... Дык больш вот і нічога. Можаш ісці... А з хаты каб хутчэй выбраўся...

— Дзякую, панок, на міласці твае, дзякую... А як-же з Лівонам, панок?

— З Лівонам? Гэта што, сын твой... Няхай працуе. Падзённікам няхай ходзіць.

Трахім вышаў з пакоя і, не чуючы ног, падлыпаў да хаты. Доўга сядзеў на прызбе, да прыслухаўся, як галасіла жонка ў хаце, калі даведалася пра панскі загад. Ёй данамагалі дзеці, рум-зали на ўвесь голас. Глядзела кацянё з-пад лавы, сачыла загноенымі заскарблымі вачмі за дзецьмі і працягла, занудліва мяўкала на ўсю хату. І калі прышоў з работы Лівон і даведаўся, чаго гэта ў слёзы ўкінуліся, вылайаўся ўдала, са смакам, ды сеў за чыгуночку з бульбай.

— Вазьмі хаця гладыш там на паліцы. Сараквашы табе пакінулі крыху...

— Вазьму й гладыша, круці яго печані...

Дзеесьці за вуглом цёрлася свіння аб штандары, хрукала соладка, пазяхаючы.

— Вот каму жывуха... Закруціць хваста і радуйся—ніякага табе клопату... Жысьць, адно слова, жытка свінчая...

Ужо сонца было вышэй паркана, калі прахапілася Лявонава жонка Гарпіна. Хапаючыся, напяла андарак, на двор рушыла.

— То-ж праспала колькі... Дзіва то, чакала, чакала колькі часу, сон і змарыў. А Ливон хіба на дварэ упраўляеца...

Але ві калёс не відно, ні каня, ні Ливона. «Што-б то за чамрыца, дзе-б мог забавіца так? Наўжо ў лес паехаў ізноў? Не, не можа гэтага быць, каб у лес ды зноў, ды повідну». На гароды вчышла, рушыла да гумна. «Мо' на гумнішчы што робіць?» Суседская дзяўчынка сустрэлася.

— А ваш, цётачка, конь, ды засіліўся нагой у вожкі і стаіць запрэжаны эж над ігрушай за гумнамі.

Екнула дзесці ў грудзях, захаладала. «Чаго-б то гэта? Чаму-б яму ды над ігрушай стаяніць абавязкова, а Ливон-жа дзе?» Не адчыніоны вестніц, пералезла праз іх, падтрыміваючы рукой важкі жывог, які падніраў дыхаць, цягнуў наперад, каб жывей перастаўляла ногі. Падышла да калёс, азірнулася колькі разоў—дзе-ж то Ливон той падзеўся? Доўга разблытаўла вожкі, у якія засіліўся аднай нагой конь і ўкруцілася кола. Конь стаіць спакойны, съты, лагодна здмахваўся хвастом ад мух—відаць, насыліўся доўга над ігрушай, пакуль эж не ўкруцілася кола. Падериула кані і зулкано, што на агароды ідзе, павяла да вузіцы, і каты.

— Наўжо то у кумпаніі дзе? Да як-же так: не п'е Ливон, у карты не гуляе, апрыч як у дурня... Ды дзе гэта, каб у будні дзень у карты гуляць? Наўжо куды па справе якой падаўся?

Чакала да самага поўдня і калі не дачакалаася, тады абмяякла неяк разам, неўкім ціжарам набрыніла ногі, руکі, сядзела не рухлючыся, абшчанерымаш голаў рукамі. Ды па щацэ, кацілася па рабацінах тых слизы, сарвалася, упала на локань, холадна так, эж уздрыгнулася усім целем. І гнала думкі прэч ад сябе. «Не можа гэтага быць... Не дай божа... Хіба вот над лясіну якую напаў... Можа ляжыць дзе-небудзь прыдущаны дрэвам. Жывы і визваліцца не можа... А мо' да дрэва камлём прыцісла і не дахнуў мо' нават... Пайці хіба да Хведара папытацица. ён-же ўвечары быў, з Ливонам гаварыў...»

Хведар Жаранок на ўсе запытани толькі пацінаў пяяті ды разводзіў рукамі:

— Бач ты, справа яка... Не, мая галубачка, не бачыў, даль-бог-жа сёня не бачыў... Я-ж учора, як правёў яго за гумны ды й дахаты. Толькі тады й бачыўся з ім, няужо што трапілася.. Пойдам вот, хіба людзей папросім ды пашукаем, калі што.. Першым чынам па мясцінах тых, дзе лубкі трапляюцца, бо туды-и-ладзіўся ён паехаць.

Хадзілі чалавек упіцёх, выхадзілі колькі лесу таго, ды дзе ты яго, Лявона, знайдзеш, іі слыху, іі дыху. Каб то знаце, дзё ён думаў спыніцца.

— Мо'-б вы, дзядзька Хвёдар, у кантору тым часам скочылі, а мо' забралі яго туды?

Усе пасунулі дахаты. Гуло сяло, як узрушаны вулей. Ля кожнага калодзежа шапталіся бабы, ды, зауважыўши Гарпіну, спачуваюча ківалі галовамі. Некаторым жартаваць спрабавалі, каб усцешыць чалавека, ад гора яго па якую хвіліну вылавілі.

— А мо' ён, пані тая, спінь дзе-небудзь пад кустом, ногі ўгору... Выпіў мо' і спіць, пакуль не прачинецца...

— Дзе там... Каб-жя ён піў... Калі и натрайці, калі якога нау-келіха, дык хіба на пярэзезах, альбо на снята... Дзе яшу ўжо...

Вірнуўся Жаранок з фольварка.

— Не, кажуць, і ў вонца не бачылі чалавека такого. Пытаусі, у канторы, у парабкоў пытаўся...

І тады ўжо дала волю слязам Гарпіна, загаласіла на ўсю вуліцу. Мужчыны разышліся, а каторыя бабы, тых спрабавалі яшчэ суцяшаць, але й самі не верылі ў слова свае і набілі гэта так, для прыліку.

16

Банадысь извирэла луціцаў карону, ганлючыся за ёй з грабілнам на двару.

— Ты гэта чаго? З разуму сышоў, іі што?—выскачыў из ганак Хвядос.—Ці гэта хрыбет пераламаць думаеш. Вых виж, якабе так згрэю, што выпрастаешся.

— А чаму яна ў хлеў не йдзе. Я да яе і гэтак і так, а я не знай толькі ў побрыкі на двару, бач, вычварае...

— Вот я ў цябе як шпурляну грабілнам тым, дык ти не у такія щыя побрыкі ўкінешся... То-ж галава... Даручы такому

ёлубу гаспадарку—у адны духі сатрэ, толькі й бачыў.—І пра
сябе: «Усё-ж куды разумеиши Пятро быў. Той табе і да на-
вукі, і да гаспадаркі спрыт меў, і дасціпны быў хлопец. А то-ж
збібочына. Толькі то ўбёры каб яму, пажраць як кабану таму
да, лахі пад пахі, нашоў з дзяйўкамі круціць. А галава—пустазвон
той. Прымпрадчыць хіба, а мо' й паразумеў-бы крыху»...

Загнаўшы спакойна карову, агледзеў хлеў увесь і, гукнуўшы
Банадыся, пашоў над паветку жэрдзя акорваць.

— Бяры вог струг, ды давай паакорваем. Пакуль тыя жыты
селяць трэба загадзя агарадзіць, а то ўсё змяшаюць. У нас-жа
там клішок паўз самы папар будзе.

Моўчкі акорналі, а калі селі пакурыць крыху, запытаў Хвядос:

— Ну, дык як ты там?

— Аб чым пытаешся?

— Ды вот з дзяйўкамі як? Не век-жа векаваць так, гізуючы.
Трэба-ж неяк і да розуму брацца, жысьць сваю ладзіць. Мо' пры-
гняулася каторая?

— Гм...

— Чаго гмыкаеш, надаўбень. Я ў цябе сур'ёзна пытаюся,
з не абы там што. Думаю вот я, ці не грэх было-б часам Івана
за свата займець. Цыбалава Івана.

— Гэта касавокую туую?

— Цэ ты ў яе касавочча тое ўбачыў? Дзеўка, як дзеўка, ды
й не абразы маливаць, на яе гледзячы. Спрытная да працы дзеў-
ка. І здаровая, як камель той, не раўнуючы, грабовы. Ды бацька
не злесмак. Бадай што пасля нас першы на сяле: ёсць і адзёжа,
і грошы, і зямлі тae колькі, дармо што ніціца на людзях,
акраўкамі часам трасё—натура ўжо такая ў чалавека. Ды й сын
у яго адзін, ды калі яго за вушы яшчэ выцягнеш, малое.
А дзеўка нішто, а пасаг, канешне, будзе яшчэ лепшы. Як ён там
Іван ні круціся, а ўжо аднай якой кацярынкай рады не даст... Не...
дармо... Дык вот якія думкі ў цябе, пытаю? Мо'-б і сватоў па-
сталі, як адмaloціся?

— Дужа там...

Колькі хвілін сядзелі моўчкі. Хвядос курыў, а Банадыся раз-
дэйраў на шматкі доўгую акорыну ад асінавае жэрдзі, калупаўся
у ёй, нюхаў, языком лізаў.

— Іш гаркацінне якое...

— А ты на язык палажы... — І Хвядос сплюнуў, злосна сплюнүў. Потым узяў недакурак, разварушы нагой трэскі, акор'е, старана распёр недакурак чабатом, павяриуўшы колькі раз абцасам. — Ну, дык як, надумаўся, бугай, ці не?

— Да я, татка, бачыш ты... Як-бы яно тут сказаць... У мяне ўжо ёсць дзеўчына на прымеце...

— Каторая? — настаражмуся зацікаўлена Хвядос, узняўшы ўгору левую брову.

— Да вот-бы хонь Таццяна.

— Якая гэта Таццяна? Вёскі якой?

— Ды нашынская Таццяна... Лёксы Козішкі дачка.

Як трymаў Хвядос струг, так і пакашаўся з рук, аб жэрдку дзыникуўшы. А сам да козлаў прыхіліўся, засопея, маршчакаваць карак адразу пачырванеў, надуўся. Банадысь ціхен'ка назад падаўся, азіруўшыся, каб у выпадку чаго ямчэй было-б лататы даць.

— Ты... ты... Дык што-ж ты... Хіба на бацьку, на двор яго, на прыбытак яго накласці хочаш? Хіба сам у старцы, дык і бацьку туды хочаш жывасілам нацегты? Старцоўскага хлеба пасыптаць захацеў, долі той байструцкай, каб цябе зямля не насіла, каб з цябе ўжо кішкі павынягвала так, як я кожную капейчытку да ў гаспадарку снягваў. Тут цябе й людзі кляйма-клянунь, каб змаглі-б, з скурай, з дзярмом жывасілам-бы з'елі... Дык не... Я петуйся, я почы не спі, аб гаспадарцы лбай, а для каго, каб запытань цябе? На якую халеру? Хіба хочаш, каб я Козішкіных байструкоў гадаваў... Бач ты цёшчу знайшоў... Бач ты, каб цябе паралюш забіў, начыстая ты сіла...

Хвядос грозна наступаў на сына, сціскаючы здараванныя — як цільпухі тыя сукаватыя — валахатыя кулакі.

— Дык я, татка, гэта так, да слова бачыш трапілася... А каб у міне ў думках, дык і звания таго ня машака... Дальбог-же, татка, дай-жа веры...

Хвядос спыніўся і, паднеслы да Банадысева носа кулак, не сказаў, а грымнуў:

— Гля-а-лзі...

Падаўся Банадысь назад, адступіў колькі кроکаў і пашоў да хлява, каб весці конай паіць да калодзежа.